

SEGESVÁRY VIKTOR

**A közép-kelet-európai föderációs
eszme története
a 18. század végétől 1945-ig**

Mikes International

Hága, Hollandia

2004.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN 90-8501-024-1

NUR 686

© Mikes International 2001-2004, Segesváry Viktor 1968-2004, All Rights Reserved

A KIADÓ ELŐSZAVA

A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 2004. évi, 45. Tanulmányi Napok (*'KULTÚRÁK TÉRHÓDÍTÁSA – Új világrendeződések – Magyar életmezők'*) előestéjén kiadjuk Segesváry Viktornak a közép-kelet-európai eszme történetéről írott, eddig publikálatlan művét.

A szerző következő művei jelentek meg eddig a Bibliotheca Mikes International keretében:

- ♣ DIALOGUE OF CIVILIZATIONS – An Introduction to Civilizational Analysis
- ♣ CIVILIZÁCIÓK DIALÓGUSA – Bevezetés a civilizációk tanulmányozásába (a 'Dialogue of Civilizations' magyar nyelvű változata, amelyet angol eredetiből a szerző fordított)
- ♣ INTER-CIVILIZATIONAL RELATIONS AND THE DESTINY OF THE WEST – Dialogue or Confrontation?
- ♣ EXISTENCE AND TRANSCENDENCE – An Anti-Faustian Essay in Philosophical Anthropology
- ♣ WORLD STATE; NATION STATES, OR NON-CENTRALIZED INSTITUTIONS – A Vision of the Future in Politics
- ♣ FROM ILLUSION TO DELUSION – Globalization and the Contradictions of Late Modernity

Hága (Hollandia), 2004. szeptember 8.

MIKES INTERNATIONAL

PUBLISHER'S PREFACE

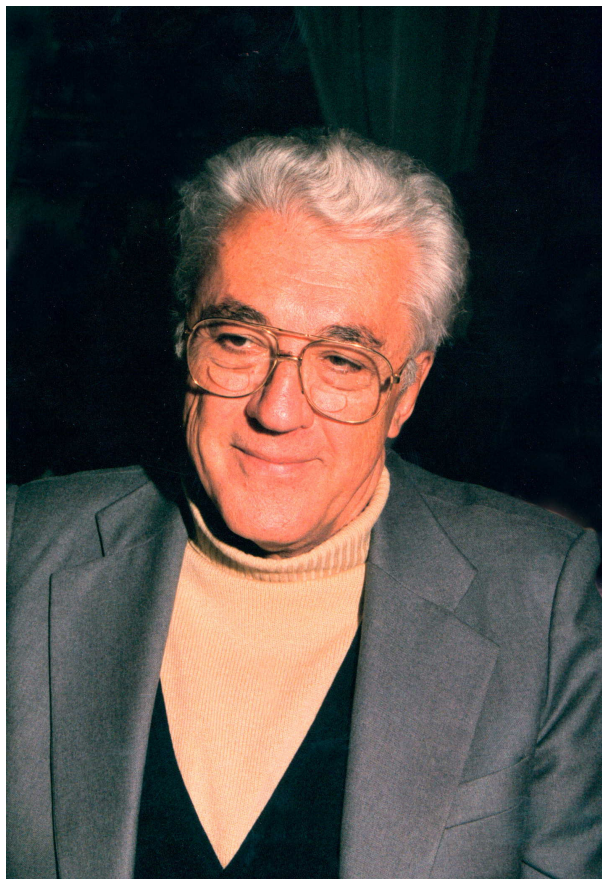
Today we publish this essay on the history of the federative idea for Central-Eastern-Europe from the late 18th century until 1945. The author began his research on this topic in the 1950s, and then he completed its work in 2000-2001 in New York. This essay appears for the first time in printed form.

Other works of Victor Segesvary published by Mikes International:

- ♣ DIALOGUE OF CIVILIZATIONS – An Introduction to Civilizational Analysis
- ♣ CIVILIZÁCIÓK DIALÓGUSA – Bevezetés a civilizációk tanulmányozásába (Hungarian version of 'Dialogue of Civilizations')
- ♣ INTER-CIVILIZATIONAL RELATIONS AND THE DESTINY OF THE WEST – Dialogue or Confrontation?
- ♣ EXISTENCE AND TRANSCENDENCE – An Anti-Faustian Essay in Philosophical Anthropology
- ♣ WORLD STATE; NATION STATES, OR NON-CENTRALIZED INSTITUTIONS – A Vision of the Future in Politics
- ♣ FROM ILLUSION TO DELUSION – Globalization and the Contradictions of Late Modernity

The Hague (Holland), September 8, 2004

MIKES INTERNATIONAL

Segesváry Viktor

*A Kárpátok medencéjében élő
magyar kisebbségeknek*

TARTALOM

<i>A Kiadó előszava</i>	<i>III</i>
<i>Publisher's preface</i>	<i>IV</i>
<i>Előszó.....</i>	<i>1</i>
<i>Bevezetés</i>	<i>2</i>
<i>I. A napoleoni háborúk idejétől az első világháború végéig terjedő korszak (1800-1918).....</i>	<i>4</i>
<i>II. A két világháború közötti korszak</i>	<i>28</i>
<i>III. A második világháború alatti törekvések</i>	<i>31</i>
1. A politikai együttműködésre vonatkozó tervek.....	32
2. A gazdasági és szociális integrálódást hangsúlyozó elgondolások.....	36
3. A nemzetközi politikai háttér.....	39
<i>Epilógus – 1945 után</i>	<i>43</i>
<i>Bibliográfia</i>	<i>44</i>
<i>Index</i>	<i>52</i>

ELŐSZÓ

A dunatíji föderációs gondolatok és tervek engem kora ifjúságomtól kezdve foglalkoztattak, különösen a kossuthi elképzelések és a nemzetiségekkel való kibékülésnek a magyar nemzet sorsa szempontjából való fontossága. A kommunista hatalomrajutás után azonban Magyarországon e problémakörrel kapcsolatban nehezen lehetett kutatásokat folytatni a Szovjetunió ellenkezése miatt – melyre fény derül a tanulmány végső kicsendülésében is. Így csak 1957 után tudtam, Genfben, kiterjedt kutatásokat végezni a brüsszeli Nagy Imre Intézet biztatására, ahol 1960-ban egy konferencián előadást is tartottam erről a tárgyról, s az Intézet francia/angol nyelvű kiadványa lekötölte egy rövidebb cikkemet a 19. századi föderációs tervekről. Utána összegyűjtött anyagom, a jegyzetekkel és bibliográfiával együtt, érintetlen maradt több mint 40 éven át, s csak 2000 nyarán találtam rá a Nemzetközi Vöröskereszt Bizottságának levéltárában, ahová azért került, mert mielőtt az Egyesült Nemzetek szolgálatában tengerentúlra mentem 1971-ben, a Vöröskereszt tudományos intézetében dolgoztam mint a kutatási osztály vezetője. Az anyag, melyet New Yorkban használtam fel a jelen esszé megírására 2000-2001-ben, érdemesnek látszott feldolgozásra és a közönség elé bocsátására, mert ezek az erőfeszítések, különösképpen azok amelyek külföldön láttak napvilágot és amelyek a második világháború utáni rendezéshez kapcsolódnak, nagyjából feledésbe merültek.

BEVEZETÉS

A 18. század folyamán a felvilágosodás új eszméinek hatása alatt az egyén életérzése teljesen átforgult, s az eddigiekől teljesen eltérően igyekezett helyét a világban meghatározni. Újra formálódott a közösséghez való tartozás tudata, mely egy nemzeti öntudat formájában jelentkezett, s a modern fejlődés során kultúránknak és mindennapi életünknek döntő tényezőjévé vált. Felvetődött tehát a nemzet és a nemzetiség problémája, a kettőnek egymáshoz való viszonya, s általában az európai nemzeti kisebbségek ügye. A nemzet fogalmának elmaradhatatlan velejárója lett a közös származás, nyelv és kultúra mellett az államhatalom gyakorlása; a nemzetiség pedig Jászi Oszkár Kemény G. Gábor által kiegészített meghatározása szerint olyan egyazon nyelvet beszélő, szervezett és etnikai-nemzeti öntudatra ébredt embercsoport, mely magát politikai és jogi tekintetben az államalkotó néptől külön személyiségnek vallja.¹

A közép-kelet-európai tájon lakó népek nemzeti tudatra való ébredése a 18. század második felében bontakozik ki. Ez az ébredés nemcsak egyes jogok követelésében nyilvánkozik meg, mint a saját nyelv nyilvános és hivatalos fórumokon való használatára való törekvésben, hanem a sajátos értékeiknek és képességeiknek tudatára ébredt közösségek államalkotási vágyában is. Politikailag azonban ezek a népek a Habsburg monarchia és az Ottomán birodalom keretei között éltek. Voltak olyanok amelyek teljes autonómiát élveztek ezeken a kereteken belül, mások viszont csak helyi önkormányzati jogokat nyertek el az idők folyamán, mint például a magyarországi szerbek a 17. század végétől kezdve,² sokan pedig az államalkotó nép politikai és kulturális életébe olvadtak, vagy voltak kénytelenek beleolvadni.

Magyarországon a nemzetiségek tudatos nemzetté alakulásának első jeleit az 1790/91-es országgyűlésen látjuk. Az itt benyújtott, Skerlecz Miklós által szerkesztette *Declaratioban*, a horvát-szlavon megyék követi a horvát nemzet mint politikai személyiség nevében tiltakoznak a magyar nyelv általános, kötelező használatának javaslata ellen. A szerb nemzeteszme viszont már hét évvel előzőleg kifejezésre jutott Obradovic írásában, aki a *Józan ész tanácsai* című 1783-ban megjelent művében az egész szerb nemzet számára ír, vallási különbség és állami hovatartozásra való tekintet nélkül. Bár nála a délszláv nemzetfogalom jelenik meg, az még a francia forradalomhoz kapcsolódó racionalista egyszerűségű nemzeteszme, s nem a herder-hegel-schlözeri gondolkör, a szlávság felemelkedésének és elhívásának romantikus germán elmélete. Természetes, hogy az 1790. évi temesvári illír nemzeti kongresszus a nemzet nevében beszél, s a magyarországi szerbek részére az ad hoc helyzetben elért kiváltságokat, a fenyegető veszély elmúltá ellenére is, véglegesnek tekintette. A román képviselők által benyújtott *Supplex Libellus Valachorum* a hazai románságot joggal megillető kívánságokat fejezte ki, s az erdélyi negyedik nemzetként való elismerést, a görögkeleti egyház bevett feleketnek való deklarálását, s a közigazgatásban, a diétán, a kancellárián és a kormányzásokban arányos képviselést követelt.

A magyarságnak így kettős fronton kellett harcolnia: egyrészt saját nemzeti jogaiért, nyelvének használatáért, s az idegen uralkodóházzal szemben saját önálló államiságáért; másrészt

¹ Kemény G. Gábor, „A magyar nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében.” In *A Dunatáj*. Szerk. Radisics Elemér. Budapest 1946, 1. kötet, 158-317. lapok; az idézett meghatározás a 158. lapon található.

² A határvidékekre betelepülő szerbek önkormányzata a következő hivatalos dokumentumokra alapult: Lipót-Diploma 1690 augusztus 21; Oltalmi irat; letelepedési törvény 1695; a határőrvidék szervezése 1699; illír udvari deputáció 1741, és sajkáskerület szervezése 1763.

századokon át virágzott állami életének maradványaiért, az ország területi épségeért és alaptörvényeiért a nemzetté vált nemzetiségek jogos követeléseivel szemben. A magyarság helyzetének ez a kettőssége érthetővé teszi az ország 19. századi fejlődését, s magyarázattal szolgál a mai helyzetünkre is. A Mátyás király kora utáni történelmi események és földrajzi helyzetünk következményeképpen alakult ki az a tragikus történelmi paradoxon, hogy *egy nemzetként megmaradásunk feltétele az önálló államiségünkön való lemondást követeli meg.*

Érdekes módon a közép-kelet-európai népeknél a tudatos nemzetté válás nem mindig hozta magával egymástól teljesen különálló és független nemzetállamok szükségességét, hanem kezdettől fogva együttjárt az önálló államegységeket föderális szervezetben összekapcsolni akaró mély felismeréssel. Ennek egyik oka kétségtelenül az a hatás lehetett, mely a Bécs és Konstantinápoly által szimbolizált nagy, nemzetekfölötti egységek gyakoroltak rájuk, elsőrendű indítéka azonban feltétlenül az a tudatos, politikai érettségről és bölcsességről tanúskodó belátás volt, hogy a nagyhatalmi – német és orosz – érdekeknek ebben az ütközőtérségében *a kis népek nem tudnak önállóan, egymástól elszigetelt állami életet élni.* Lehet, hogy az egyik csak a keleti veszélyt látta, a másik csak a nyugatról jövőt, minden kísérlet mögött ott áll azonban, ha csak csirájában is, ez a meggondolás. A föderációs tervek indítékai között ott találjuk még a korai pánszlávizmust is, valamint az olyan mélyen meggyökerezett közjogi szemléletnek, mint a Szentkorona tana s a szentistváni állameszme, hatását.

Végső formai elemzésben a föderalizmus a közép-kelet-európai térségben a fennálló történelmi-politikai alakulatok és a nemzeti összetartozás alapján létrejövő új egységek közötti különbségek, nagyság- és elhatárolódásbeli ellentétek eredője volt. Németországban például a történelmi-politikai egységek kisebbek voltak, mint a nemzeti öntudat integráló hatása által létrehozott közösség; a Habsburg, Romanov és Ottomán birodalmak történelmi-politikai keretei viszont a nemzetiségek nagy számát foglalták magukba. Ugyanakkor egy növekvő aránytalanság mutatkozott a politikai és nemzeti törekvések és a közép-kelet-európai táj gazdasági fejlődése között. Nyugat-európában a modern nacionalizmus hordozói mindenütt a már kialakult polgári rétegek voltak, melyek a Dunatájon többé-kevésbé hiányoztak. Így a nemzeti törekvések egy már eléggé kikezdett, de még mindig a kapitalizmust megelőző feudalista rendbe ütköztek, annak hagyományos politikai velejáróiba, melyek természetesen és elkerülhetetlenül szegültek szembe velük.³

A föderatív törekvések tárgyalására a legmegfelelőbbnek látszik a kronológikus módszer, bár az egyes korok keretén belül bizonyos kategóriák felállítása elkerülhetetlen. Az elkészített tervek és a megvalósításukra irányuló tevékenység mindig az egykorú történelmi helyzet függvényei, az akkor előtérben álló politikai erők adják meg jellegzetességüket és alapvető különbségeiket. Korszak beosztásom tehát a következő: (1) A napoleoni háborúk idejétől az első világháború végéig (1800-1918); (2) A két háború közötti időszak 1920 és 1939 között; (3) A második világháború alatti évek törekvései; és (4) E fejlődésnek az 1945 utáni évek után bekövetkezett epilógusa.

³ Schlesinger Rudolf, *Federalism in Central and Eastern Europe*. London 1945, 1. l.

I. A NAPOLEONI HÁBORÚK IDEJÉTŐL AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ VÉGÉIG TERJEDŐ KORSZAK (1800-1918)

E tizenkét hosszú évtized alatt született közép-kelet-európai rendezésre vonatkozó föderális elgondolásokat két csoportba lehet sorolni aszerint, hogy milyen szempontból közelítették meg a problémát és milyen formában óhajtották megvalósítani. Az első csoportba tartoznak azok a törekvések amelyek a Habsburg monarchiát akarták megmenteni, s a föderatív államnak monarchikus formát akartak adni, akár egyszerűen annak megmentésére, akár pedig azért, mert nem láttak más lehetőséget a centrifugális erők hatása alatt széthúzó nemzeti közösségek összefogására. A második csoportot azok a tervek és a velük együttjáró diplomáciai tevékenység alkotják, melyek a Habsburg birodalom romjain létrejövő független nemzetállamokat egy szövetséges köztársaság keretébe akarták tömöríteni, hogy így a táj kis népeinek önállóságát, összefogásuk ereje révén, biztosítsák a fenyegető germán vagy orosz nagyhatalmi túlsúly ellen. A mindkét irányzathoz tartozó elképzelések közös vonása tehát az a felismerés, hogy egy egységes dunavölgyi állam léte európai szükségesség.

1. A monarchikus formát megtartó elgondolások

A monarchia föderális átalakítására irányuló tervek első jelentkezését a 19. század harmadik évtizedében találjuk. Érdekes előzményként azonban meg kell említeni egy már a század elejéről származó elgondolást, Friedrich Gentz osztrák politikai író javaslatát.

Napoleon előretörésének idején, az egyre növekvő veszély hónapjai alatt Bécsben, a diplomaták és az udvar jogászai között, mind általánosabbá vált az a vélemény, hogy a monarchia megmentésének egyetlen módja a Magyarországgal való közjogi és államisági viszonyoknak – ha engedmények árán is – de szorosabbra fűzése. Ebben a légkörben írja Gentz 1806 augusztus 4-én, hogy Bécsnek meg kell szünnie székvárosként szerepelni, s a kormány székhelye Magyarországra teendő át. Ez utóbbinak új alkotmányt kell adni, s a többi osztrák államrésznek – tartományoknak vagy társországeknek – e köré kell tömörülni, hogy a monarchikus államrendszer kibírja a rázúduló megpróbáltatásokat.⁴ Gentz elképzelése vitatható értékű és nem tartható a dunai konföderációs tervek első jelentkezésének, csak egy jellemző előzménynek. A mértékadó udvari körök nem is veszik figyelembe, s a napoleoni veszély elmúltával, a Szent Szövetség idején, egy ilyen rendezésnek még csak a gondolata sem fordul meg a politikusok fejében.

A múltó évek folyamán azonban a nemzetiségi probléma egyre súlyosabbá vált, különösen Magyarországon. Az egymást követő országgyűlések mind a nyelvviata jegyében zajlottak le, s a negyvenes évek elején a magyar államnyelv elismerése törvénné lett. A reformkori viták során a nemzetiségek legfőbb sérelme nem a magyar nyelvnek államnyelvként való alkalmazása volt, hanem az, hogy megkérdésük nélkül döntöttek olyan kérdésekben, amelyek a magyarság és a nemzetiségek viszonyát új alapokra helyezték. A nemzetiségi mozgalmak ekkora váltak valódi nemzeti törekvéseket kifejező megmozdulásokká, s ezt a fejlődést két fontos tény befolyásolta. Az egyik a dunatáji szláv értelmiségieket ellenállhatatlan erővel magával sodró szláv kulturális

⁴ A *Dunatáj*, op. cit. 167. l

eszmeiség hulláma; a másik a nemzeti újjászületésüket élő dunai hűbérállamokban – a román fejedelemségekben és Szerbiában – akkor végbemenő közigazgatási, jogi és kulturális átszervezés, mely mágnesszerűen vonzotta az azonos nyelven beszélő nemzetiségi politikusokat a Kárpátokon és a Száván túlra.⁵ Éppen ezért jogosultnak látszik Oskar Halecki megállapítása, hogy a monarchiában élő nemzetiségeket két csoportba lehet osztani, nem a hagyományos történelmi/nem-történelmi szempont szerint, hanem (i) a maguk egészében a birodalom határai között lakó népekre, és (ii) néptöredékekre, melyeknél a nemzet nagyobbik része a határokon kívül lakott. Ez utóbbiakat újra szét lehet ágaztatni a határokon kívüli független nemzeti államok által vonzott nemzetiségekre, s azokra, akiknek a határokon kívüleső testvérei saját önálló államisággal nem bírtak, hanem egy másik nagy államegységben, esetleg a Habsburgoknál súlyosabb elnyomás alatt éltek.⁶

A nemzetiségek nemzetté alakulása által felvetett problémákra igyekezett megoldást javasolni báró Wesselényi Miklós, a kor legélesebb szemű magyar államférfia, 1843-ban *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* címen kiadott röpiratában.⁷ Wesselényi célja a monarchia föderális átszervezése. Szemlélete tipikusan a magyar reformkori felfogást tükrözi, nacionalista, konzervatív és jogi beállítottságú. Elgondolása azonban az egész közép-európai irodalomban az első konföderációs terv. Wesselényi szerint két veszély fenyegette Európát az ő korában: Oroszország és az újonnan, elsősorban a szlávok körében jelentkező, forradalmi irányzatok. Oroszország hatalma szellemi természetű – állapítja meg – s legfőbb támaszai az orosz politikának a kis szláv nemzetek, a nagy cári birodalom felé tekintő nacionalista és vallási rajongásukkal. Egy ilyen hatalmas szellemi erővel szemben csak szellemi fegyvereket lehet szembeállítani; az oroszokkal rokon szláv nemzetiségekkel szemben más, tőlük teljesen eltérő jellemű és eredetű nemzeti csoportokat, az orthodox kereszténységgel szemben pedig egy másik vallási irányzatot.

A másik fenyegető veszéllyel, a forradalmi eszméknek általános, de különösen a szláv mozgalmakban való, elterjedésével szintén nem lehet a fegyverek útján leszámolni. Erő elnyomhatja őket, de a forradalmi akaratot nem semmisítheti meg. Wesselényi feltartóztatásukra az egyetlen hatékony módszernek tartja az alkotmányos szabadság megadását, mely a zsarnokság megfékezésére éppoly megfelelő, mint a forradalmak megakadályozására. A monarchia keretén belül élő nemzetiségek közül négynek kellene az alkotmányos szabadságot biztosítani: a német, magyar, olasz és a lengyel számára. A többiekkel szemben megfelelő módon kell eljárni, nem szabad őket nemzeti érzéseikben sérteni és fejlődésükben gátolni. Népi jellegzetességeik elhalványodása kárt jelentene mind a két oldal számára, írja a mai napig fennálló érvénnyel, hiszen csak sajátosságaik teljes kifejlesztése révén válhatnak egy állam felelős részévé. Ezen az alapon harcol a magyarországi osztrák „elnémetesítő” politika ellen, melyet a birodalom szempontjából tart károsnak, nemcsak saját hazája miatt.

Az alkotmányos szabadság alapján szervezendő tartományoknak lehetőleg az etnográfiai elv szerint való kialakítását tartja szükségesnek, s polgári és reprezentatív alkotmányt követel. Az államszövetség a közös érdekeken és a közös életfeltételeken alapulna, s a közös uralkodó személyében jutna kifejezésre. Tagállamai lennének: (1) a német tartományok, melyeknek a területükön élő szláv népelemek számára kell autonómiát biztosítani; (2) Cseh- és Morvaország; (3) Galicia; (4) A lombard-velencei királyság és az isztriai területek; (5) Magyarország Horvátországgal, Szlavóniával és Dalmáciával együtt, s ezek szláv lakosságának külön

⁵ Ibid. 164. l.

⁶ Oskar Halecki, *Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe*. New York 1952.

⁷ Wesselényi munkája 1844-ben megjelent németül is *Eine Stimme über die ungarische und slavische Nationalität*. Ebből közölt részleteket, „Ungarische Worte zur donauuropäischen Zusammenarbeit” címmel, a németországi folyóirat *Donauropa. Zeitschrift für die Probleme des europäischen Südostens*. 4. évf. 1. füz. 1944 január, 107-116. lapok.

közigazgatást kell biztosítani. Ezek az államok belügyeiket saját nyelvükön intéznék. A közös felelős kormány és az időről-időre összeülő parlament hatáskörébe tartoznának: a külügy, hadügy, pénzügy és a vámpolitika.

A szabadságharc előtti időszakban teszi közzé Pulszky Ferenc, a későbbi londoni követ, a monarchia újjászervezésével foglalkozó röpiratát, a *Schulvereint*. Ebben kifejti azt a véleményét, hogy a növekvő szláv mozgalmak hatására és a török birodalom hanyatlása következtében előbb-utóbb teljes függetlenségüket elnyerő kis népek csak úgy őrizhetik meg szabadságukat a terjeszkedő orosz hatalommal szemben, ha föderatív szövetségre lépnek Magyarországgal a monarchia keretein belül. Ugyanakkor a monarchia fennmaradásának feltételeként jelölte meg egy magyar-román-délszláv föderáció létrejöttét. Pulszky a bekövetkező események hatására megváltoztatta véleményét, éppúgy mint Wesselényi, s a kossuthi tervek egyik leghűségesebb követője lett.

A negyvenes évek idején a monarchia helyzete egyre romlott, a nemzetiségi követelések hangja egyre erősebbé vált, s az ellentétek egyre jobban éleződtek. Az udvar megpróbált a helyzeten segíteni, ebben azonban nem volt köszönet mert az ún. „Stadion-terv,” amelyet Schwarzenberg herceggel és Bach Sándorral a nevét adó államminiszter, Stadion gróf, készített, nem egy valódi föderatív államot akart létrehozni, hanem az abszolutista centralizmus egy új eszköze volt. Eszerint az összmonarchiát (*Gesamtmonarchie*) nemzetiségi kerületekre osztották volna fel, így például Magyarországot öt kerületre. Alapelvként a nemzetiségek egyenjogúságát jelöli meg, ezt azonban nem a széthúzó elemek egybefogásán keresztül akarja elérni, hanem inkább az egyes népek és részek teljes szétválasztásával a „divide et impera” régi elve szerint. Valószínű, hogy ez a terv szolgált alapjául a birodalmi alkotmányozó gyűlés összehívásának. I. Ferdinánd császár ugyanis, aki mint magyar király IV. Ferdinánd nevet viselte, 1848 végén lemondott unokaöccse Ferenc József javára a trónról, de e lemondás előtt még összehívta december 2-ára a birodalom alkotmányozó gyűlését. Ez először Bécsben, azután pedig Kromerizben (Kremsier) ülésezett. A gyűlés feladata egy parlamenti kormányforma kidolgozása volt a birodalom megmentését célozva a nemzetiségek követeléseinek kielégítése révén. A tárgyalásokon Smolka, a lengyel képviselőcsoport vezetője mellett Frantisek Palacky, a csehek közismert történetírója és a föderális gondolat egyik legnagyobb 19. századi képviselője játszott kiemelkedő szerepet.

Palacky messzelátó politikus, hazájának igaz fia és kimondott humanista volt. Egész életében cseh nemzetének függetlenségéért, nyelvi és kulturális jogaiért küzdött, de felvilágosult patriotizmusában nem tévesztette szem elől a dunatáji többi kis népek érdekeit sem, melyekkel szemében saját népének érdekei szorosan összekapcsolódtak. Tudta, hogy ezek a népek nem tudnak ellenállni a két oldalról rájuk nehezedő nyomásnak ha elkülönülve, független nemzeti államok keretében akarnak élni. Nemcsak az akkor már kirajzolódó nagy német egységtől félt, melynek természetes vonzási és érdekkörébe tartozott Közép- és Kelet-Európa, mert demokratizmusa megvédte a pánszláv gondolat megszállottjainak vakságától is. Jól látja a hatalmas orosz birodalom terjeszkedésében rejlő veszélyt. Gondolatait világosan és tömören fejezi ki az 1848-as frankfurti parlamentbe való meghívását visszautasító levelében:

„Önök tudják, Uraim, hogy melyik a földrészünk keleti részét a maga egész kiterjedésében hatalma alatt tartó birodalom; Önök tudják, hogy e hatalom, mely már most is óriási nagyságú, évtizedről évtizedre erősödik és nő a nyugati országokénál sokkal nagyobb mértékben. Mivel határain belül szinte minden támadás számára elérhetetlen, szomszédai számára már hosszú idő óta igen félelmetes, s bár észak felé kitárt ajtaja van, ennek ellenére – természetes vonzódását követve – különösképpen mindig dél felé igyekszik, és fog igyekezni a jövőben is kitejeszkedni. Minden lépés, melyet egyre gyorsuló ütemben tesz meg ezen az úton, egy univerzális monarchia megalapozásával és felépítésével fenyeget, vagyis egy kiszámíthatatlan és

kimondhatatlan, mértéktelen és határokat meghaladó szerencsétlenséggel. Ami engem illet, testemben és lelkemben szláv embert, nem kevésbé helyteleníteném ennek létrejöttét az emberiség érdekei miatt, ha e monarchia szláv államnak jelentené is ki magát... Mert népem minden forró szeretete ellenére az emberiség javát és a tudomány érdekeit a nemzet jólétének fölébe helyezem, s ezért egy univerzális orosz monarchiának még csak a lehetősége is bennem a leghatározottab ellenzőre és szembeszegülőre talál, nem azért mert ez a monarchia orosz, hanem mert univerzális, mindent átfogó lenne. Önök tudják, hogy Európa délkeletén az orosz birodalom határainak hosszában számos, eredete, nyelve, történelme és szokásai szerint igen különböző nép él – szlávok, románok, magyarok és németek, hogy a görögökről, törökökről és szkipetárokról ne is beszéljünk – melyek közül egyik sem elég erős önmagában arra, hogy minden időben sikerrel ellenálljon összehasonlíthatatlanul hatalmasabb szomszédjának; ez csak akkor lehetséges számukra, ha egy szoros és ellenálló kötelék fogja őket össze egyetlen egységbe. A népek e szükséges uniójának ütőere a Duna; a központi hatalomnak ahhoz, hogy valóban hatékony legyen és maradjon, soha nem szabad messze távolodni ettől a folyótól. Igazság szerint, ha az osztrák állam már nem jött volna létre hosszú idő óta, akkor Európa, vagy jobban mondva az emberiség érdekében, minél hamarabb nekünk kellene megteremtenünk."⁸

Palacky tehát írásaiban és a kromerizi birodalmi gyűlésen is az osztrák monarchia föderális átalakításáért küzdött, melynek fennállását a dunamenti népek függetlenségének zálogaként tekinti. „Az új Ausztriát föderális alapon akartuk mint szövetségi államot (*Bundesstaat*) fölépíteni,” írja emlékirataiban, „mely sem német, sem szláv, sem magyar, sem román nem lenne, sem ilyen nevet nem viselne éppen azért, mert szabad és teljesen egyenjogú népek szövetségén alapult volna.”⁹ Az egyes nemzetiségek számára annyi autonómiát, annyi politikai szabadságot akart engedni saját önálló parlamentáris életük folytatásában, amennyi az államegységet nem veszélyeztette volna az annyira óhajtott egyenjogúság valóra váltása mellett.¹⁰ A nemzetiség ebben az értelmezésben elsősorban egy nyelvi-kulturális egység, s az egyenjogúság a nemzeti nyelv használatának lehetőségét s az azon alapuló kulturális fejlődés számára biztosított egyenlő jogokat jelenti. A nemzeti kultúra, mint lényegénél fogva szellemi értékeket képviselő elem, a gazdasági és politikai életben a technikai fejlődés természetes következményeképpen fellépő centralizáció ellensúlyát képezte Palacky szemében. Mindkettő – központosítás és nemzeti elv – jogosult tehát, s a föderalizmus biztosította szintézisüket.¹¹

Ezekből a gondolatokból kiindulva nyújtotta be Palacky 1849. január 13-án tervét a birodalmi gyűlésnek. A monarchiát nyolc, teljesen új, a népességi megoszlásának megfelelő tartományra akarja felosztani; ezeknek képviselőiből jönne létre egy közös törvényhozó szerv, s a

⁸ Palacky idézete Benes könyvében található: Eduard Benes, *Ou vont les Slaves?* Paris s.d. Annexe 1, 265-266. lapok (minden idegennyelvű idézet magyar fordítása a szerző munkája).

⁹ Frantisek Palacky, *Gedenklätter. Auswahl von Denkschriften, Aufsätzen und Briefen aus den letzten fünfzig Jahren*. Prága 1874. 193. l.

¹⁰ *Ibid.* 210. l.

¹¹ Palacky kritizálta azt a felfogást, mely szerint az államközi jog egyenlő a népek közötti joggal. Szerinte a nemzetek közötti jognak elsőbbsége van az államok joga felett. A két fogalom összesmosása csak egy másik fogalom párnak az állam és nemzet azonosításának a következménye lehet, amit Közép- és Kelet-európában a történelmi fejlődés, hite szerint, el fog tüntetni. Frantisek Palacky, *Österreichische Staatsidee*. 2. német kiadás. Prága, 1866, 12. l.

közös ügyek intézésére egy központi kormány. Ez utóbbinak hatáskörébe utalja a császári házzal kapcsolatos ügyeket, valamint a külpolitikát, a hadsereg és haditengerészet, a pénzügy, és végül a kereskedelem- és közlekedésügy kérdéseit. A Magyarországgal kapcsolatos területi kérdések rendezésének elhalasztását javasolja addig, amíg a magyar-osztrák viszony rendeződik. Javaslata azonban nagy ellenállásba ütközött a történelmi területekkel bíró országok képviselőinek részéről, akik nem akartak beleegyezni a hagyományos területi egységek feladásába. A lengyelek ellenezték Galicia felosztását; az osztrák Alpok vidékének németjei Tyrol, Steiermark és Karinthia részekre bontását, s maguk a csehek is nagyon haboztak egy ilyen politikának a támogatásában, mely a történelmi cseh határok megszüntetésével járna. Tervezetét így elvetették, s csak a csehek, délszlávok és a tiroli olaszok szavaztak mellette.

Ekkor Rieger, Palacky veje és eszméinek híve, egy közvetítő javaslattal állt elő. A történelmi területekkel rendelkező tartományok határainak sérthetetlenségét elfogadva, azokat a jogokat óhajtotta számukra meghagyni, amelyek a nemzetiségi antagonizmusokat nem érintik, így a szociális reformok megvalósítását, például a feudális terhek eltörlését; viszont e tartományok nemzetiségi kerületekre való felosztását ajánlotta a kulturális és egyéb kifejezetten nemzeti kérdések megoldására.¹² A bécsi küldöttség egyik tagja Brestel által benyújtott s végül elfogadott alkotmánytervezet ezt a kompromisszumos megoldást tette a magáévá. Elkerülte a történelmi egységek felszámolását, s a monarchia történelmi jogokkal bíró országainak teljes autonómiát biztosított, a kevert népességűeket azonban a népességi csoportoknak megfelelően autonóm kerületekre osztotta fel.

A kísérlet ennek ellenére megbukott. Az új uralkodó minisztere, gróf Schwarzenberg Félix március 4-én, két nappal a kromerizi alkotmány elfogadása után, feloszlatta az alkotmányozó nemzetgyűlést, s visszatért az abszolutista kormányzáshoz. A császári leirat szerint a magyar szabadságharc leverésével a helyzet megváltozott, s a birodalom osztrák részére kidolgozandó alkotmánynak nincs jogosultsága. Schwarzenberg valódi indítéka azonban az volt, hogy az ellenállás leverésével, a hadseregre támaszkodva, nem volt már szükség a nemzetiségek megnyerésére egy demokratikus alkotmány által, s a császári kormány visszatérhetett az uralkodói önkény jól bevált gyakorlatához.

Az 1850 és 1914 közé eső korszakban, tehát egyrészt az 1848/49-es reformkísérletek bukása és az abszolutizmus visszaállítása, másrészt az első világháború között, három oldalról hangoztatják a monarchia föderalista átszervezésének szükségességét, illetve próbálkoznak ilyen irányú kísérletek megvalósításával nemcsak a hivatalos fórumokon, hanem hazai és külföldi politikusok írásaiban, s a szocialista mozgalom vezetőinek megnyilatkozásaiban és pártprogramjaiban is.

A Bach korszak abszolutizmusának 10 esztendeje után az 1860 október 20-án kibocsátott Októberi Diploma az első centralisztikus-föderalista kísérlet. Gróf Goluchowski Agenor, előzőleg galíciai alkirály majd a birodalmi kormány feje, készítette elő ezt a központból kiinduló kezdeményezést. A birodalom minden nemzetiségének, nyelvének, és kultúrájának egyforma jogokat akar biztosítani, s a monarchia szervezetét szövetségi alapra helyezni. A történelmi tartományoknak önkormányzatot akar adni, de az egész közösséget érintő kérdéseket a Reichsrat hatáskörében hagyja. Próbálkozása azonban megbukott az egyes tartományok gyűléseinek, elsősorban a magyar országgyűlés ellenállásán, melyek történelmi jogaikat védték az elnyomónak tekintette központi hatalommal szemben. Sem az új Schmerling kormány, sem a *Februári Pátens* nem változtatott a helyzeten, s részleges rendezést a magyar rendek Deák Ferenc által vezetett harca nyomán csak az 1867-es kiegyezés hozott, mely a monarchiát dualista állammá változtatva át kielégítette a magyar igényeket, de nem tett semmit a többi nemzetiségek követeléseinek valóraváltására.

¹² Schlesinger, i.m. 174. l

1871-ben a rövid életű Hohenwarth kormány a cseh érdekek érvényesítésével kapcsolatban törekedett a nemzetiségi helyzet bizonyos fokú rendezésére.¹³ 1879-ben Edward Taaffe kísérlete említendő meg, aki a monarchia adminisztrációját a nemzetiségek tiszteletben tartásának elvére akarja alapozni, s ezek arányának megfelelően részesedést biztosítani. E törekvés egyes társadalmi reformok megvalósítását is magában foglalja, s kiterjeszti a kulturális és önkormányzati jogokat bizonyos területekre. Mind konzervatív, mind radikális oldalról támadták, s Taaffe kormánya rövid időn belül megbukott, éppúgy mint a három év múlva hasonló elképzelésekkel fellépő Casimir Badeni kormánya is.¹⁴ Ezek a kezdeményezések nem tekinthetők föderalista terveknek, azt viszont jelzik, hogy a kérdés foglalkoztatta az illetékeseket, de a mélyen felvő ellentétek miatt senki sem mert őszintén rendezéséhez fogni.

A 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben állandóan növekvő nyugtalanság a délszlávok között, mely a szerb-horvát ellentétek ideiglenes háttérbe szorulása mellett s a szlovének bevonásával egy egységes jugoszláv mozgalom kialakulásához vezetett, egyre jobban magára vonta az udvar figyelmét. A Ferenc Ferdinánd trónörökös körül kialakult csoportban, melyben a délszlávok képviselői mellett megtaláljuk Hodzát, Vaidát és Maniut is, egy új koncepció körvonalai láttak napvilágot, az ún. trialista megoldásé. Ennek lényege az, hogy a monarchia 1867-ben az osztrák-magyar kiegyezés által kialakított dualista formáját, egy a magyaréhoz hasonló, független délszláv állam bevonásával hármasszövetségé kell átalakítani, s így egy nagy dunai állam alapjait újra megvetni. A trónörökös és a bécsi Belvedere palotában székelő „Werkstatt”-ja szemében a trialista elképzelés bizonyos fokig kielégítene a monarchia szláv elemeit, biztosítaná védelmüket a magyarság elnyomása ellen, s ellensúlyozná a közös ügyekben a magyar országgyűlés társadalmi és nemzetiségi szempontból fékező szerepét. A magyar álláspont a trialista tervvel szemben egyértelmű visszautasítás volt, hiszen elfogadása a Szent Istváni királyság területi épségének feladását jelentette volna. A trónörökös törekvése érdekében a magyar ellenállással szemben hajlandó volt nemcsak a közös tartományokbeli, hanem a magyar baloldali erővel is összefogni, – ami számára nem csekély önmegtagadást jelenthetett. Az események nem kedveztek Ferenc Ferdinánd terveinek, a monarchia valamint Szerbia és Montenegró között, különösen Bosznia és Hercegovina 1908-as annektálása után, a viszony egyre romlott, hiszen a délszlávok szemében ez a lépés a monarchia imperializmusának kétségtelen jele volt. A trializmus elfogadását különben is lehetetlenné tették annak várható következményei. Nem valószínű ugyanis, hogy a délszláv önálló állam megalakulása után a csehek nem léptek volna fel ugyanavval az igénnyel mint déli rokonaik; magának a délszláv államnak létrehozása pedig nem volt megvalósítható a monarchia keretei között, a már független s a Habsburgok uralmát semmiképpen el nem ismerő szerb területek bevonása nélkül.¹⁵

E korszak magyar munkái közül Eötvös József báró műveit kell mindenelőtt megemlíteni. A kiváló magyar író és gondolkodó a világozi összeomlás után azonnal foglalkozni kezdett a megoldatlanul maradt dunatáji kérdéssel. A Bach korszakban kénytelen volt tanulmányait álneven vagy névtelenül jelentetni meg. A nemzetiségi kérdéssel három, az ötvenes években közzétett tanulmányban foglalkozik: (1) *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich*; (2) *Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs*; és (3) *Die Sonderstellung vom Standpunkte der Einheit Deutschlands*. Eötvös nem gondol az akkori helyzetben arra a lehetőségre, hogy a monarchia megszüntetésével egy dunai szövetséges köztársaságot lehessen létrehozni.

¹³ Erre vonatkozólag lásd: Diószegi István, „Az Osztrák-Magyar Monarchia föderatív átalakításának kísérlete 1871-ben és a nemzetközi politika.” *Regio*, 1995, 3. szám, 135-18. lapok.

¹⁴ Halecki, i.m. 332. és 245. lapok.

¹⁵ *Ibid.*, 347-356. lapok.

Tanulmányának célja, hogy a monarchia fennmaradásának feltételeit kutassa, mert meg van győződve arról, hogy egész Európa érdeke egy egységes államhatalom Közép- és Kelet-Európában. Másrészt világosan látja, hogy a nagy Habsburg birodalom helyén kialakuló kisállamok nem tudnának ellenállni az orosz kolosszus keletről jövő nyomásának, így tehát történelmi szükségességgnek látja a monarchia föderális alapra helyezésének feladatát. A nemzeti öntudatosulás folyamata pedig – az egész válság alapvető tényezője – elkerülhetetlenné teszi a monarchia felbomlását, ha ez nem ad népeinek széleskörű alkotmányt, melynek alapján saját maguk irányíthatják ügyeiket.

Az osztrák írók, mint Franz Schuselka vagy Anton Heinrich Springer, az ötvenes évek elejétől kezdve hangoztatják már a föderalista átszervezés szükségességét, s a birodalom számára a megmaradás egyetlen lehetséges útjaként jelölik ezt meg.¹⁶ Elképzeléseiknél sokkal érdekesebbek a nyugati megfigyelők által kifejezésre juttatott gondolatok, elsősorban a *Revue des Deux Mondes*-ben, az akkori Európa egyik legtekintélyesebb folyóiratában, megjelent cikkek. „Mint őrtállók ismétljük azt a vészkiáltást, melyet annyi hang hoz el hozzánk a Moldva és a Duna partjairól: vagy szövetséges állammá alakul át, vagy nincs többé Ausztria!” – mint Saint-René Taillandier írja.¹⁷ A dunavölgyi helyzet egyik legjobb francia ismerője, Émile de Laveleye világos tömörséggel fogalmazza meg a teendőket: „Minden túlzás nélkül mondhatjuk, hogy Ausztria számára elkerülhetetlen a szlávok ésszerű követeléseinek kielégítése, mert ha nem teszi ezt meg, akkor halálos ítélet fenyegeti. Hogyan valósíthatja viszont ezt meg anélkül, hogy saját felbomlását ne készítene elő?... Az uralkodó által vállalt kötelezettségek, a történelmi hagyományok, a népesség jogai és óhajai, nyelvük, szokásaik, szükségleteik végtelen változatossága, mind a szövetségi forma átvételét parancsolják.”¹⁸ A dualista rendszer tovább nem tartható fenn, s amint egy másik cikkben megjegyzi de Laveleye, a Habsburg birodalomnak egy monarchikus Svájcra kell átalakulnia.¹⁹ A svájci hasonlat egyre visszatérő motívum az első világháború előtt megjelenő munkákban, nemcsak Popovici utal rá művében, hanem például Louis Eisenmann is, aki a század elején ad ki Párizsban egy tanulmányt az 1867-es kiegyezésről.²⁰

A korszak legrészletesebben kidolgozott föderális tervét Aurel Popovici tette közzé *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich* című Leipzigben 1906-ban kiadott munkájában,²¹ melyért Erdélyből osztrák területre kellett menekülnie. Szerinte három úton nyílt a monarchia problémájának megoldására lehetőség, vagy centralisztikus, német elképzelések alapján; vagy az ún. történelmi-politikai szükségesség értelmében, vagy a népi-nemzeti követelések megvalósításán keresztül. Popovici feltétlenül e harmadik irányhoz tartozik, s a *Gesamtmonarchie*-n belül az egyes nemzeti területeket autonóm politikai személyiségnek tekinti. Az alkotmányjogi reform tehát a Habsburg birodalom szövetségi állammá (*Bundesstaat*) való átalakítását célozza központi kormánnyal, parlamenttel és igazságszolgáltatással a svájci és észak-amerikai példák szerint, nem pedig egy laza államszövetség létrehozását. A föderalista megoldás kizárja egy nemzet

¹⁶ Franz Schuselka, *Österreich und Ungarn*. Wien 1861, 45. l.; Anton Heinrich Springer, *Österreich nach der Revolution*. Leipzig 1850, 90. l.

¹⁷ Saint-René Taillandier, „L'Autriche et la Bohême en 1869. La question tchèque et l'intérêt français”. *Revue des Deux Mondes*, 82. évf. 1869, 544. l.

¹⁸ Émile de Laveleye, „La question polonaise et la question ruthène en Galicie.” *Revue des Deux Mondes*, 83. évf. 1870, 861. l.

¹⁹ Émile de Laveleye, „L'Angleterre et la Russie en Orient”. *Revue des Deux Mondes*, Vol. 94. 1881, júl. 15.

²⁰ Louis Eisenmann, *Le compromis austro-hongrois de 1867*. Párizs 1904, 68. l.

²¹ Aurel Popovici, *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich: Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und Staatlichkeit Krisen in Österreich-Ungarn*. Leipzig 1906.

felsőbbségének lehetőségét, mert a jogok és kötelességek egyenlő voltára épül, s biztosítja az egyensúlyt az egyes nemzeti államok önállósága és a birodalom egysége és hatalmi állása között. Popovici meg van győződve a monarchia fenntartásának szükségességéről, s szemben áll az általa „Lajtán-inneninek” nevezett föderalistákkal. Erre a meggyőződésre van építve egész érvelése, melyet lehetővé tesz az, hogy a nemzetiséget nem mint konkrét életfeladatok összességét értelmezi, hanem az életviszonylatok egészét befolyásoló elvet.

A Popovici által elképzelt Ausztriai Egyesült Államok tizenöt, a népi választóvonalak nyomán kialakított nemzeti államból (*ethnisch abgrenzte homogene Nationalstaaten*) állana.²² Az ezeken belül megmaradó nemzeti kisebbségek helyzetét az 1868-as magyar nemzetiségi törvény értelmében, annak rendelkezéseit betartva és továbbfejlesztve, kell rendezni és számukra az országos parlamentben képviselést biztosítani. Kulturális téren elfogadja az akkor még Springer álnév alatt író Karl Renner felfogását, s a nemzeti autonómiát az egyes ember kulturális autonómiáján keresztül látja elérhetőnek. Államnyelvként a birodalom legrégebbi kultúrnyelvét, a németet, ajánlja avval a megkötéssel, hogy ebből a német anyanyelvűeknek semmi előnye, a nem-német anyanyelvűeknek pedig semmi hátránya nem származhat. Elengedhetetlen a szövetséges állam egységes vámterületté való nyilvánítása, s Nagy-Ausztria minden lakójának, az egyes nemzeti államokhoz való tartozás megtartása mellett, egy közös állampolgárság megadása. A központi törvényhozás szervei a császár és a két kamarás parlament. Az alsóház az általános, közvetlen és titkos választójog alapján, a tagállamok által választott képviselőkkel áll, míg a felsőházat a születés, jog, választás és kinevezés alapján bekerülő tagok alkotják.

A szövetségi kormány a tagállamok képviselőiből alakul a birodalmi vagy szövetségi kancellár vezetése alatt. Hatáskörébe a következő ügyek tartoznak: (i) a koronával kapcsolatos problémák; (ii) külügy, diplomáciai képviseletek, nemzetközi szerződések; (iii) hadügy- és haditengerészet; (iv) vámpolitika; (v) a törvényhozás általános kereteinek megszabása valamint polgári, büntető- és eljárásjog; (vi) a nagy vasútvonalakra vonatkozó törvényhozás és közigazgatás kérdései s ezek katonai védelme; (vii) állampolgársági és letelepedési engedélyek; (viii) tenger-, kereskedelmi- és váltójog; (ix) útlevélgügyek, idegenellenőrzés, egészségügy és állategészségügy; (x) pénzügyi politika; (xi) mérték- és súlyrendszer; (xii) szabadalmak, védjegyek; (xiii) közös igazságszolgáltatási kérdések; (xiv) Bosznia és Hercegovina közigazgatása; (xv) költségvetési problémák, különös tekintettel a szövetségi bevételekre és kiadásokra. Az egyes tagállamok feje a császári helytartó, s a kormányt a császár nevezi ki.

Minden nemzeti állam külön alkotmányt szavaz meg de ezt a föderális parlamentnek is el kell fogadnia, s cikkelyei nem lehetnek ellentétesek a szövetségi alkotmány cikkelyeivel. Külön figyelemreméltó még a tervezet két tétele: az első kimondja – a mai svájci alkotmány szellemében s előre vetítve a szubszidiaritással kapcsolatos Európai Unió vitákat – hogy mindazok a kérdések amelyeket az alaptörvények nem utalnak kifejezetten a birodalmi központi szervek hatáskörébe, az egyes nemzeti államok kompetenciájához tartoznak. A másik arra vonatkozik, hogy minden külön, szeparatista szövetség vagy bármilyen politikai jellegű szerződés megengedhetetlen a tagállamok között. Popovici elgondolása annak idején nagy feltűnést keltett, s az irodalomban azóta is mint az egyik legalaposabb terv ismeretes, bár hangja, különösen ahol a magyarokról van szó, nem mindig tárgyilagos.

A múlt század második felében kibontakozó gazdasági fejlődés megteremtette a feltételeket a monarchia osztrák és cseh-morva tartományain belül a szociáldemokrácia létrejöttéhez. A szociáldemokrata párt programjaiban, de különösen egyes vezetőinek megnyilatkozásaiban, állást

²² 1. Deutsch-Österreich, 2. Deutsch-Böhmen, 3. Deutsch-Mähren, 4. Böhmen, 5. West-Galizien, 6. Ost-Galizien, 7. Siebenbürgen, 8. Kroatien und Dalmatien, 9. Krain, 10. Slowakenland, 11. Woivodina, 12. Ungarn, 13. Seklerland, 14. Trento, 15. Triest.

foglalt a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban, egy különleges jelleggel gazdagítva a föderalista törekvések történetét. A mozgalom 1895 szeptember 5-i prágai gyűlésén már elfogadott egy nyilatkozatot „A munkásság állásfoglalása a nemzetiségi izgatással kapcsolatban.” A Josef Seliger és Antoni Nemec által készített és a brünni kongresszus elé beterjesztett ún. „brünni program” részletes választ ad az egyes felvetődő kérdésekre. Az első figyelemre méltó állásfoglalás kimondja, hogy Ausztriát egy demokratikus, nemzeti-szövetségi állammá (*Nationalitätenbundstaat*) kell átalakítani. A koronatarományok helyett nemzetiségileg egységes közigazgatási kerületek felállítását javasolja. Ezekben az általános, egységes és titkos választójog alapján választott törvényhozást kell felállítani, valamint egy szövetségi kamarát és egy központi kormányt. A területileg különálló, de egy nemzetiségű lakosságot magukban foglaló kerületek egy egységes nemzeti szervezetet hoznak létre, mely a közös nemzeti problémákat teljes autonómiával intézi. A nemzeti kisebbségek számára törvényes védelmet kell biztosítani. A program semmiféle nemzeti előjogot nem ismer el; egy államnyelv meghatározását nem tartja szükségesnek, s ha egy eljárási nyelv kijelölése elkerülhetetlen, akkor ennek eldöntése a szövetségi parlament hatáskörébe esik. Ez a nyilatkozat, bár nem sok új gondolatot tartalmazott, de egy társadalmi szempontból nagyon fontos követelményt először fogalmazott meg, mely egy eddig be nem vallott, de a második világháború idején már nemcsak a szocialisták által hangoztatott követelés. Ez az újítás annak kihangsúlyozása volt, hogy a föderalizmus megvalósításának demokratikus és szociális reformokkal kell együttjárnia. A brünni program így a szövetségi alapra helyezett Ausztria elgondolásával együtt hirdeti meg a választójog demokratikus reformjának elkerülhetetlenségét. Ez az állásfoglalás még egyes nemzeti táborokon belül is szakadást hozott magával. Nemcsak Magyarországon, hanem Csehországban is a szociáldemokraták szembenálltak a történelmi jogokat követelő konzervatívokkal. A brünni programnak nagy visszhangja volt, oroszra lefordítva még a cári Oroszország egyetemlein és fiatalsága között is terjesztették.²³

A választójog reformja utáni első, 1907-es választás igen erős baloldali eltolódást hozott. A császári kormányt Wladimir Freiherr von Beck alakította meg, a radikális politikai irányzat egyik kiemelkedő alakja, aki a kromerizi program felújítása alapján óhajtotta az egyre súlyosabbá váló helyzetet rendezni. Törekvéseit az ellentábor, mely még mindig erősebb volt, megbuktatta. Otto Bauer ebben a légkörben adta ki a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó műveit, s e téren ma is a korszak legkiemelkedőbb szocialista teoretikusának számít. Mivel semmiféle gyakorlati megoldást nem javasol, s a föderalista átalakítás megvalósítására nem törekszik, így nem szükséges itt vele foglalkoznunk.

Sokkal fontosabb a birodalmi föderalizmus szempontjából Karl Renner munkássága, aki az első világháború előtt Rudolf Springer néven adta ki műveit.²⁴ Renner, a délmorvaországi parasztfiú, aki azonban magas társadalmi pozíciókba került a háború előtti időszakban, felfogásában nagyon erősen centralista. Számára az nemzetiség „az ember szellemi felének egy része, valami a valláshoz nagyon közelálló,” így ezt csak mint kulturális problémát tekinti. A szociáldemokrácia főirányát képező gondolkodóktól abban is különbözik, hogy az előbbi meghatározás értelmében felfogott nemzetiségen belül nem tart lehetségesnek társadalmi ellentéteket, elnyomást, osztályharcot és osztályuralmat, melyek csak az államnak, tehát a külső, gazdasági és szociális

²³ Wenzel Jaksch, *Europas Weg nach Potsdam*. Stuttgart 1958, 92. l.

²⁴ Renner a következő műveket írta: [Rudolf Springer], *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat*. Leipzig-Wien 1902; [Rudolf Springer], *Grundlagen und Entwicklungsziele der österreichischen-ungarischen Monarchie*. Leipzig-Wien 1906; Karl Renner, *Österreichs Erneuerung*. Wien 1916; Karl Renner, *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Österreich*. Wien 1918. Ez utóbbi munka nem más mint az előzőleg felsorolt „Grundlagen und Entwicklungsziele” második, teljesen átdolgozott kiadása.

igényeket kielégítő területi egységnek keretén belül jelentkeznek. Renner elveti mind a területi autonómiát, mind a teljes nemzeti függetlenséget, mert a nemzeti-kulturális törekvések megoldását csak a személyes autonómián alapuló nemzeti egységek keretében tudja elképzelni. A területi értelemben felfogott állam feladata csupán a kialakult nemzettestek számára egyenlő jogokat biztosítani. A történelmi koncepcióval szemben tehát a szövetségi állam a nemzeti autonómia és az államegység megvalósulása; felelős a védelem ellátásáért, a jogrendszer egységesítéséért, és a gazdaságpolitikáért. Renner elgondolásának legfontosabb eleme a helyi önkormányzatok döntő szerepe. Ezen alapulnak az állam gazdasági és szociális funkcióinak betöltése és a kulturális egységek autonómiája, s ezek összekötő láncszemet képeznek a községek és az állam között. Bauerrel ellentétben Renner a történelmi tartományok fennállásának jogosultságát teljes mértékben tagadta, s bár nem követelte azonnali eltörlésüket, javasolta fokozatos megszüntetésüket az általa kialakított, autonóm kerületeken alapuló dualista elgondolás bevezetésével.

Az egy nyelvű községek és kerületek kulturális autonómiája saját nyelvük használatában is megnyilatkozik, s a területükön lakó kisebbségek jogait a személyes autonómián keresztül lehet biztosítani. Mivel a kerületeket elválasztó határokat lehetetlen pontosan a nemzetiségi választóvonalak mentén meghúzni, anélkül hogy az alapvető gazdasági és közigazgatási érdekek ne szenvednének, Renner azt javasolta, hogy több nemzetiségű kerületekben, még a községekben is, a különféle nemzetiségek képviselőit magukban foglaló kuriákat kell felállítani a kulturális ügyek vezetésére és az egyenjogúság fenntartásának ellenőrzésére. Ezek az intézmények kötnék össze a helyi csoportokat a nemzettestekkel.

Azok a területek, melyeknek lakossága nemzetiségileg homogén, egy közös nemzeti egységbe olvadnak össze, a brünni programnak megfelelően, függetlenül földrajzi szétszórtságuktól, s ezeknek nemzeti tanácsa mintegy a kulturális parlament szerepét tölti be, a legszélesebb jogokkal rendelkezve, mint például az iskolarendszer felállítása és ellenőrzése. Az állam feladata kulturális téren csak a nevelés minimális követelményeinek és az alapvető polgári jogoknak a biztosítása. Az államhatalom a több nemzettestből álló területi szervezetre ruházandó. A központi kormány kerületi kormányzókat nevez ki a kerületben élő nemzetiségek képviselőinek beleegyezésével.

2. A közép-kelet-európai népek szabad szövetkezésére irányuló tervek

A Balti tengertől az Aegei tengerig terjedő közép-kelet-európai táj föderalista szervezésére irányuló tervek igen sokféle ágazóak voltak a 19. században és a 20. század első két évtizedében. A monarchia megmentésére törekvő elképzelésekkel szemben, a föderális javaslatok e második típusa a dunai táj, szélesebben vagy szűkebben megfogalmazott, szövetségi állammá való szervezésével foglalkoznak. Ezeket nem lenne célszerű a felölelt terület nemzetiségi jellege vagy bármely más szempont szerint egyes kategóriákba szorítani, s időrendben való ismertetésük lehetővé teszi az elgondolások, diplomáciai akciók és az egyes személyek közötti összefüggések megmutatását.

Az első föderalista elképzelésnek a görögök által a 19. század elején felvetett balkáni szövetség eszméjét kell tartanunk. Az Odesszában alakult *Philliké Hetairea* nevű politikai szervezet a görög nép török uralom alól való felszabadítását tűzte ki céljául. Midőn azonban tagjai közé a balkáni menekültek is – szerbek, románok, albánok, bulgárok – egyre nagyobb számban léptek be, mindnyájuk közös céljává az egész Balkán forradalmasítása lett, s a Balkán újonnan alakult államainak föderációja. Szükség esetén az orosz birodalom segítségére is számítottak. E szervezet tagjai között sok későbbi vezető embert is találunk, így Karageorgevicset és Galatist, akik itt kötöttek barátságot. Görögország felszabadulásával a *Philliké Hetairea* tulajdonképpen elvesztette

létalapját, a balkáni szövetség tervei pedig hosszú időre irreálisakká váltak, mert semmi remény nem volt arra, hogy a nagyhatalmak felborítanák az európai egyensúlyt a „keleti kérdés” megoldásával.

Egész életén át az európai viszonyok föderatív megoldásának híve volt Czartoryski Ádám herceg, aki 1802 és 1806 között a cári orosz birodalom külügyminisztere volt, majd 1830-ban a lengyel forradalom egyik vezetője lett, s ennek elbukása után, 1861-ben bekövetkezett haláláig a lengyel emigráns mozgalom vezére a Közép- és Kelet-Európa felszabadításáért folyó harcban. Meg volt győződve a népek önrendelkezési törekvéseinek jogosságáról, s már jóval az 1848-as törekvések előtt megfogalmazza a Közép-európai Egyesült Államok gondolatát. A közép-kelet-európai térséget fenyegető orosz hatalom és a növekvő porosz veszély indította arra, hogy felemelje figyelmeztető szavát a térség népeinek érdekében: „Európa e részén oly államra van szükség, amely összetételénél és jellegénél fogva nem lehet más mint védekező erő. Európa saját érdeke, hogy ez az állam az európai egyensúlynak állandó és erős alkotó eleme legyen.”²⁵ Kis és nagy államoknak egyaránt joguk van a függetlenségre, nemzeti sajátosságaik fejlesztésére. A kis államok csak akkor biztosíthatják ezt, ha megfelelő erővel rendelkeznek védelmére. Ezért Czartoryski javaslatot tett a kisebb és gyengébb államok egy föderációba való összefogására:

„Európának szinte joga van megkövetelni ezt a kisállamoktól, mert ez az egyetlen módja annak, hogy ezek hathatósan járuljanak hozzá az európai közösség szerencsés és eredményes kialakulásához. A szövetséges állam éppúgy mint az államszövetség kívánatos formája az egyes országok tömörülésének, mert célja tisztán védelmi jellegű, s természeténél fogva nem fenyegetheti a nagyhatalmakat.”²⁶

Czartoryskinak ezek a sorai kifejezik a következőkben tárgyalt tervek jórészének motívumát; míg a tanulmány első részében ismertetett elgondolásokban a hangsúly elsősorban a monarchia megmentésére esett, az itt ismertetett tervekben a függetlenségüket elnyert népek szabadságának megőrzése a döntő szempont.

Czartoryskival működött együtt a már önállóvá lett Szerbia egyik legismertebb és legtehetségesebb államférfia, Ilja Garasanin, aki 1844-ben tett közzé *Nacertanije* (A terv) címen a szerb fejedelemség általa megfogalmazott nemzeti programját. Ebben Sava Tekelija és Stefan Stratimirovic érsek, a szerbek két vezérének gondolatai nyomán, a legfontosabb feladatként a szerb nép török és osztrák uralom alóli felszabadítását jelöli meg. Hangsúlyozza a bolgárokkal való szoros együttműködést s az orosz befolyás alóli emancipációt. Határozott formában tesz említést egy balkáni föderáció létrehozásának szükségességéről. A későbbiek folyamán egy széleskörű dunatáji összefogás híve lett, s ez vezette a hasonló eszmékért küzdő politikusokkal való együttműködésre.

Az 1848-49-es esztendőek európai eseményei, az egymásután kitörő forradalmak, s különösen a magyar szabadságharc első szakaszában elért sikerek új reményeket, a tárgyalások új lehetőségét nyújtották a közép-európai föderalizmus híveinek. A párizsi februári forradalom egyszerre véget vetett Czartoryski levertségének és kétségbeesésének, s úgy tűnt neki, hogy a sors egyedülálló alkalmat adott számára tervei megvalósítására. Szállása, a párizsi Hotel Lambert, lázas tevékenység színhelye lett. Az akkor már híres „zöld kurír mappák,” amelyekben éveken át gyűjtötte munkatársai jelentéseit, újra megkezdtek körútjukat, bejárva Párizst, Londont, a Szárd

²⁵ M.K. Dziewanowski, „Czartoryski, a lengyel federalista.” *Új magyar út*, 2. évf. 1951. január, 10. l.

²⁶ *Ibid.* 11. l.

Királyság és a Porta kabinetjeit, információkat, számadatokat és javaslatokat juttatva el mindenhová. „Minden leigázott és elnyomott nép saját maga tartja kezében önnön sorsát. Sarjad már egy jobb holnap reménysége,” tesz hitet meggyőződése mellett, s nemcsak saját népe, hanem más népek függetlenségéért is harcol. Politikájának logikus irányvonala ez volt: felszabadítás – önrendelkezés – föderáció, s ennek megvalósításában elsősorban egy angol-francia együttműködésre számított, leginkább azonban a törökök segítségére, akik Lengyelországnak évszázadokon át szövetségesei voltak Moszkva ellen. Ezért állította fel már 1845-ben „keleti ügynökségét” Isztambulban; az ügynökség tevékenységének számai azonban elértek Belgrádba, Bukarestbe, Trnavába, és Jassyba is.

A szerbek az európai forradalmak hírére maguk is mozgolódni kezdtek. Boszniában és Hercegovinában a török uralom elleni felszabadító mozgalom indult meg; ezt azonban hamarosan megállítja I. Miklós cárnak az az állásfoglalása, melyben tudtul adta a szerb nemzeti vezetőknek, hogy minden módon megóhajtja védeni az akkori politikai helyzetben a Porta érdekeit és a balkáni *status quo*-t. Így a szerbek áthelyezték tevékenységük színterét Délmagyarországra, a magyarok ellen fordulva. Megpróbálva az udvar nehéz helyzetét kihasználni, engedményeket akartak kicsikarni a császártól. Ebben a fordulatban nagy szerepe volt a reakciós és az udvarhoz húzó felsőpapságnak, de ugyanakkor, magyar részről, a felelős minisztérium túlbuzgóságának és Kossuth hevesységének is. Horvátországban ekkora a még mérsékeltnek számító Gáj nacionalista iránya helyett Jelacic katonai pártja lesz a mértékadó. Nemzetiségi programról nem is akarnak hallani; Jelacic a birodalom politikai egységét tartja mindenekfölött állónak, s létrehozta a katonai párt és az uralkodóház érdekszövetségét. Mindez annak ellenére történt, hogy az 1848 elején Prágában tartott szláv kongresszuson Bakunin Ausztria felbomlasztását az európai forradalom egyik feladatának jelölte meg, hiszen Ausztria szemében a despotizmust jelentette. „Világos előttünk az,” mondotta, „hogy ma Magyarországon Windischgrätz ellen és a magyarok mellett kell állást foglalnunk.”²⁷

Más volt az erdélyi románok helyzete. Itt a szabadságharc idején három irányzat küzdött egymással: (i) A Bratianu csoportjához fűződő nemzeti mozgalom, mely az erdélyi román kérdés radikális rendezését követeli a dákoromán elmélet értelmében; (ii) A Saguna-féle irányzat, mely előbb a magyarokkal tárgyal, végül az uralkodóház mellett köt ki, sutba dobva a nemzeti törekvések célkitűzéseit; (iii) A fejedelemségekbeli szociális mozgalmak miatt Erdélybe menekült Balcescu és Boliac baráti köre, akik őszintén keresték a magyarsággal való megegyezést.

A nemzetiségi programokról – a zágrábi 35, a lipcsei 8, a karlócai 9 és a balázsfalvi 16 pont – meg kell állapítani, hogy ezeknek semmi köze nincs a bécsi reakciós körökhöz, hanem a korabeli európai forradalmi mozgalom helyi megnyilatkozásai. A követelések jórésze nem nemzeti, hanem a társadalmi elnyomás megszüntetésére irányult, s részben vagy egészen megvalósításra került a pozsonyi törvényekben vagy a pesti 12 pontban. Egy szempontból azonban nem volt lehetőség a megegyezésre: e programok nem nemzetiségi óhajokat, hanem nemzeti követeléseket fejeztek ki, s „magyar részről a rendi korszakból átvett alkotmány-közjogi felfogás szerint ez összeegyeztethetetlen volt a magyar politikai nemzet történeti elvével, azzal az elvvel, mely a legújabb időkig a föderatív elképzelések megbuktatója és a modern magyar nemzetiségi politika megghiúsítója lett.”²⁸ A magyar engedmények maximumát Wesselényi Miklósnak a román nemzetiségűekre vonatkozó tervezete, valamint az országgyűlés kiküldött bizottsága által 1848 szeptemberében benyújtott törvényjavaslat képviselte. Ez a nemzetiségi törvény világosan kifejezte, hogy a magyar kormány és törvényhozás a fegyveres küzdelem kirobbanása után is mindig kész volt a tárgyalásra, a megbékélésre, s mindenhez hozzájárult ami

²⁷ „Verständigungsversuche mit den Nationalitäten in den Jahren 1848/49.” *Donaueuropa*, 2. évf. 1942. január, 163. l.

²⁸ A *Dunatáj*, i.m. 178. l.

nem jelentette az ország azonnali feldarabolását. A kort messze megelőző, legmodernebb és legszabadelvűbb nemzetiségi törvény volt ez egész Európában, – de már nem volt elég.

A közvetlen tárgyalások már jóval előbb megkezdődtek a kormány és a nemzetiségek képviselői között. A megbékülés érdekében s egy föderáció megalakításának céljából az első találkozás 1848-ban jött létre egyrészt Kossuth megbízottja, másrészt néhány román politikus – Nicolae Balcescu, Alexandru Golescu, Ion Balceanu és Alexandru Manu – valamint Skender Ilinski lengyel emigráns és a piemonti Alessandro Monti között. Ekkor készítették el az „Alsó-Dunai Egyesült Államok” tervzetét. Ennek Alexandru Golescu szerint „egy egyenlőségi alapon álló, tág konföderációnak” kellene lennie az osztrák monarchia felszabadult népeiből. A vajdaságok románjai, szerbek és bolgárok csatlakoztak volna még hozzá, s ez az „egész világnak megkapóbb példát szolgáltatna, mint az Amerikai Egyesült Államok.”²⁹ Ebben az időben adtak át a románok egy föderalista tervet Bastide francia külügyminiszternek, elhallgatva a nemzetiségi ellentéteket.³⁰ Ugyancsak ekkor írja Alexandru Golescu kérésére Hyppolite Desprez párizsi egyetemi tanár *La révolution en Europe orientale* című röpiratát, melyben aláhúzza a föderációs törekvések fontosságát, s az összes balkáni népek föderális államba való egyesülését ajánlja a Porta fennhatósága alatt a francia kormány támogatásával. Ez eleve kizárná az orosz befolyás lehetőségét Európának ezen a felén.

Magyar részről a szabadságharc alatt a föderális elképzelések híve, szószólója és a tárgyalások folytatója a forradalmi kormány párizsi követe, gróf Teleki László volt. A pár nap múlva sorra kerülő fontos tárgyalások előestéjén, 1849. május 14-én írja Kossuthnak híressé vált levelében:

„Egy dolog fekszik különösen a szívemen, mert szerintem Magyarország jövője függ tőle. A különböző nemzetiségekkel szemben sokkal bőkezűbbnek kell lennünk a jogok adományozásában. Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is. Az eseményekkel együtt nőttünk fel; nem az a kérdés most, hogy Ausztria és Magyarország szétváljanak-e, vagy egy országot képezzenek, hanem ez: melyik fogja a küzdelemben álló két elem közül a másikat elnyelni. Franciaország 1789-es szerepe: Európa emancipálása jutott most nekünk osztályrészül, és véleményem szerint nincs más választásunk: vagy elvállaljuk ezt a szerepet, vagy elbukunk... A népek nemzeti életet is akarnak élni. Egy rendszert kell teremtenünk, mely által a nemzeti egység hiányát a személyek és nemzetiségek egyenjogúságán s egyforma előnyben részesítésén keresztül pótolni tudjuk.”³¹

Teleki tudatában van annak, hogy a Corpus Juris elveihez való ragaszkodás csak időlegesen biztosíthatja a régi határok fennmaradását, s e megmerevedett álláspont állandó fegyverbenlétet követel meg a nemzetiségekkel szemben. Viszont ez idejétmúlt törvénykönyvből valamit feláldozva, meg lenne a horvátokkal, szerbekkel és románokkal való békekötésnek a lehetősége.

A tavaszi hadjárat idején, amikor általános volt a bekövetkező végső győzelembe vetett hit, egyes francia és angol körök azt tanácsolták Telekinek, hogy győzelem esetén a Habsburgokkal való megbékélést kell keresni. „Én azt hiszem,” válaszolta ő erre, „hogy nem Ausztriával, hanem a horvátokkal, szerbekkel és románokkal kell megegyezni.” Nyilván az ő véleményét is kifejezte

²⁹ Raoul Bossy, „Román federalista törekvések a Dunamedencében.” *Új magyar út*, 2. évf. 15. l.

³⁰ Joseph Thim, „Die Balkanföderationspläne.” *Donauropa*, 2. évf. 1942. január, 36. l.

³¹ Teleki tárgyalásaira vonatkozólag lásd: „Verständigungversuche...” op. cit. 162-178. lapok.

titkára, Szarvady Frigyes, midőn így írt a lengyel Zamojskinak: „Az összes nép szoros szövetsége vált az újkor jelszavává; úgy látszik, hogy az udvarok exkluzív politikájának szerepe véget ért.”³²

Párizsban már 1848-ban folytak tárgyalások az év őszén oda érkezett Teleki és Golescu, a hivatalos román megbízott, között, aki már akkor beszélt a magyar követnek konföderációs elképzeléséről. Ezekbe kapcsolódott be Pulszky Ferenc, a londoni követ is, valamint Czartoryski és Zamojski. Komolyabb akcióra és szélesebb körű tárgyalásokra azonban csak 1849 tavaszán került sor. Telekinek ekkor már kialakult elképzelése van Magyarország föderatív átszervezésével kapcsolatban. Ezt Kossuthnak írt, fent idézett levelében vázolta. Az egyes tagállamok önálló belső adminisztrációval és regionális alkotmányozó gyűléssel rendelkeznenek, mely egy széleskörű községi autonómián nyugszik. Közös országgyűlés és központi kormány vezetné az államszövetség életét, a hivatalos nyelv a magyar lenne; a kormányban szerb- és románügyi minisztériumot kell felállítani. Teleki kitejedt engedmények adását javasolta a népnevelés, a községi autonómia, a vallás, a törvénykezés és a helyi nyelvhasználat terén (a szláv többségű megyékben például, az illető népesség nyelve lenne a hivatalos nyelv). Alapvető feltétel a nemzetiségi elv teljes és hiánytalan érvényesítése. A konföderációba később más szövetségek társulnának: Románia, Szerbia, Bulgária, Cseh- és Morvaország. Ezek a dunai központtól való távolságukkal arányban egyre lazábban kapcsolódnának a konföderációhoz, a legtávolabbiak esetében nem lenne más közös kapocs mint a közös külpolitika.³³

A legfontosabb tárgyalás 1849 május 18-án zajlott le a párizsi Hotel Lambertben, Czartoryski szállásán. A különféle konföderációs javaslatok összehangolásának nehéz feladatát s a tárgyalások vezetését ekkor ugyanis a lengyel emigráció nagytekintélyű vezetője vette kezébe, aki alkalmasnak látta az időpontot egy föderális állam létrehozására, s mindent megtett az ellentétek kiegyenlítésére és a magyarországi nemzetiségek lecsillapítására. A május 18-i megbeszélésen Teleki és Pulszky, Czartoryski, Zamojski, Rieger – Palacky veje és a szlovák nemzetiségi mozgalom vezetője – valamint Golescu vettek részt. A létrejött megállapodás lényege a következő: a nem-magyar küldöttek elismerték, hogy Magyarország szabadságharca révén jogot szerzett magának arra, hogy a megfelelő pillanatban a monarchia népeit ünnepélyesen felhívja az egyetértésre és egy szövetség létrehozására. Kimondják azt, hogy a megalakítandó szövetség semmiben sem korlátozná az egyes államok önállóságát; megalakítása azonban elkerülhetetlen szükségesség, ha e népek meg akarják védeni függetlenségüket és szabadságukat egyfelől Ausztria, másfelől Oroszország ellenében. Ezzel egyébként európai érdekeket is szolgálnának, mivel az egyensúly feltétele ezen a tájon egy nagyobb hatalom fennállásának megakadályozása. A föderáció tagjai lennének a magyarokon kívül a csehek, morvák, sziléziaiak, lengyelek, románok, horvátok és szerbek, ideértve a fejedelemségek románjait és szerbjeit is. A megegyezés kimondja, hogy az örökös tartományoknak jogukban áll a frankfurti német egységhez csatlakozniuk és az olasz területeknek Olaszországhoz. A magyarországi nemzetiségeket két kategóriába sorolták: először az önálló léttel bíró nemzetiségek, amelyeket közös hagyományaik integrálnak egy egységes csoporttá és amelyek élesen megkülönböztethető határokkal rendelkeznek – ide tartoztak a románok, a Vojvodina szerbjei és a horvátok; másodszor a kevésbé kialakult identitással rendelkező és kisebb számú nemzetiségek, mint a szlovákok és németek. Az első csoportba tartozók teljes függetlenséget nyernek s csak a konföderáció kötelékei csatolják őket Magyarországhoz. A szlovákok és németek viszont teljes közigazgatási önkormányzatot kapnak, de megmaradnak magyar alattvalóknak. A határőrvidéknek meghagyták a szabad döntés jogát. A jelenlevők megbízták Telekit, hogy ezt az

³² *Ibid.*

³³ *Ibid.*

előzetes megegyezést közölje a magyar kormánnyal s kérje ennek a magyar országgyűlés általi ünnepélyes kinyilatkoztatását.

Teleki tehát az első magyar államférfi aki szakított a történeti-közjogi felfogással, s belement területi veszteségekkel járó engedményekbe. Meg volt viszont győződve arról, hogy a magyarság ezek ellenére is, központi helyzeténél fogva s a szabadságharcban szerzett tekintélyével, az új konföderációs állam egyik döntő tényezője marad.

Más nézetet volt azonban a kormány s maga Kossuth is. Teleki tudósítását és kérését győzelmi hangulatban, Buda visszavétele s a pesti bevonulás napjaiban vette kézhez, tele bizakodással. Nem ismerte az európai helyzetet sem, s valószínűleg nem szívesen vállalta volna magára a súlyos területi engedményekkel járó politikai felelősséget. Utasításai alapján készítette el Batthyány Kázmér külügyminiszter a kormány álláspontját magában foglaló tervezetet, melyet elküldtek Telekinek és Pulszkynak. Eszerint a kormány meg kívánja őrizni az ország területi épségét, az országban élő nemzetiségeknek azonban messzemenő közigazgatási, bírói és kulturális önkormányzatot hajlandó adni, nyelvük teljesen szabad használatával. A konföderációs tervezet többi pontjával mindenben egyetért. A konföderáció tagjai először katonai szövetséget kötnének, közös ügyeik csak a kereskedelem, közlekedés, hajózás, s az esetlegs gyarmatosítás lennének. A résztvevő országok minden más téren megtartanák teljes függetlenségüket.

A magyar kormány álláspontja miatt a párizsi tárgyalások elakadtak. Teleki kedvét veszti, s a helyzet nem sok reményt nyújt. Időközben azonban Kossuth személyesen tárgyal Szegeden Balcescu-val, Ghicá-val és Caesar Boliac-kal, s 1849. július 14-én létrejön közöttük egy megegyezés. Ez deklarálja a külön román nemzet létét, s ennek teljes kulturális autonómiát biztosít. A tárgyaló felek elismerték azt, hogy a két nemzetet nemcsak földrajzi helyzetük, érdekeik azonossága, hanem legfőképpen az őket közösen fenyegető veszély, a pánszlávizmus, indítja egymás megsegítésére s a közös ellenség ellen, mint egykor a kereszténységért úgy most a szabadságért, folytatott harcra. Elhatározzák egy román légio felállítását, mely a szabadságharcban a magyarok oldalán, nem egy nemzetiségért, hanem a szabadságért és függetlenségért küzdene.

Mindez már későn történt. Az orosz csapatok hamarosan megkezdtek az ország megszállását, s a forradalom leverésének fájdalmas perceiben nem volt lehetőség egy új dunavölgyi rendezés megtárgyalására. Az 1848-49-es nemzetiségi törvényjavaslatok, tervezetek és tárgyalások azonban tisztázták az elvi kérdéseket, s előkészítették a talajt az 50-es, 60-as évek sokkal körvonalazottabb dunai államszövetségi terveinek.

Az 1850-es évek, a Bach-korszak, nagy csalódást hoztak a monarchia nemzetiségei számára. A magyar szabadságharc bukása a nemzetiségeket is sújtotta. Az osztrák katonai közigazgatás vezetői, az ún. katonabárok, Hellersperg Zágrábban, Wohlgemuth Erdélyben, Mayerhofer a Vajdaságban, hallani sem akartak nemzetiségi jogokról. A felvidéki szlovákság vezetői, Hurban és Hodza, rendőrségi felügyelet alatt álltak; Stur idegösszeroppanást kapott, a többiek pedig visszavonultan éltek. Kivételes volt az olyanok helyzete mint Kolláré, akit ekkor neveztek ki a bécsi egyetem professzorának. Leo Thun, a kormány egyetlen cseh tagja, iskolapolitikájával szinte kihívta maga ellen a csehek és szlovákok ellenszenvét, s mindennél jellemzőbb a hangulatra, hogy Avram Jancu visszautasította a Bécs által neki felajánlott kitüntetést.³⁴

A külföldi központokban időközben folytak a tárgyalások egyrészt a magyar emigránsok, másrészt a románok, szerbek, lengyelek és olaszok között a különböző tervek és elgondolások egyeztetésére és megvalósításuk előbbrevitelére. A Dunatáj népeinek összefogása integráns része volt Mazzini Európa jövőjére vonatkozó terveinek is. Elgondolása szerint az elnyomott népek felkelése nem volt öncélú törekvés, hanem pusztán eszköz arra, hogy a függetlenné vált dunai

³⁴ A *Dunatáj*, i.m. 183. l.

népekből egy erős politikai egység alakuljon ki, amely a nagyhatalmakkal egyenrangú félként tárgyalna, s velük együtt illeszkedne be Európa eljövendő egységes szervezetébe.

Hasonlóan az olasz Risorgimento atyjának elképzeléséhez, Szemere Bertalan is az általános történeti fejlődésből vezeti le a közép-európai összefogás szükségességét. Elkerülhetetlenül bekövetkezik szerinte a negyvennyolchoz hasonló, általános európai forradalom. Ez elsősorban a régi monarchiákat s mindenütt köztársaságok alakulnak a nemzeti és földrajzi adottságok és szükségletek szerint. Ezért egész Közép-európának a Fekete-erdőtől a Fekete-tengerig, tehát szószerint az egész Dunatájnak, egyetlen államszövetséget kell alkotnia. Ez biztosítaná csak az oroszokkal szembeni védelmét. A tagállamok megtartanak teljes függetlenségüket, csak a hadügy, külügy, külkereskedelem kerülnének közös igazgatás alá.³⁵

A szabadságharc utáni másfél évtized tárgyalásainak két nagy hullámát kell megkülönböztetnünk, melyek a világpolitikai helyzet két nagy lehetősége körül bontakoztak ki. Az első az orosz-török feszültség s az ennek nyomán kitört krími háború. Ennek jegyében folytak le már az 1850-es években sorra került londoni tanácskozások is. Itt Balcescu egy a „Dunai Egyesült Államokra” vonatkozó konföderációs tervet nyújtott be, melyet Ion Ghicával együtt dolgozott ki. Ez az „összes keleti nemzetek demokratikus föderációja” a lengyeleket, cseheket, románokat, ruténeket, magyarokat és délszlávokat foglalta volna magában. Szövetségi parlament és kormány felállítását kívánja, de a nemzetiségi kérdés megoldásával, egy bármilyen dunai szövetkezés jövőjét meghatározó sorskérdéssel, a terv elkészítői nem foglalkoztak. Klapka, Teleki és Pulszky a tervezetet elfogadták, Kossuth azonban visszautasította. Ellenkezése a nemzetiségi tervezetekkel szemben a régi: az ország területi épségét meg akarja őrizni, míg az egykori nemzetiségek nem mondanak le egy nemzeti terület létrehozásának követeléséről.

Felfogását egy Telekinék Párizsba 1850 január 15-én írt részletes levelében írja le. Kossuth e levelében fejt ki részletesen első konföderációs tervét. Ennek tagjai lennének a magyarok kívül a cseh, lengyel, román, szerb, szláv, horvát és dalmát nemzetek, illetve nemzetiségek, kinek-kinek „saját történelmi térségében status existenciáját garantírozván.” A tagállamok belügyeikben teljeséggel függetlenek; közigazgatási szervezetük a községi, megyei, valamint – a föderáción belül – országos önkormányzatra, ezek keretében az egyéni, iskolai és egyházi jogokra épül. A közös ügyek a védelem, a vámpolitika és a külügyek; a szövetség fő végrehajtó szerve a szövetségi tanács, amelyben minden állam népessége és területe szerint egy vagy legfeljebb négy tagot küld. A háború és a béke szintén a szövetségi tanács jogkörébe tartozik. A közös költségeket proporcionálisan osztják el. A konföderáció székhelye központi fekvése miatt Magyarországon lenne, de nem abban a városban, mely a magyar kormány székhelye. Elnököt a szövetségi tanács évente a maga kebeléből választ. A konföderáció alkotmányát minden huszonöt évben revízió alá kell vetni, s ilyenkor bármely államnak jogában áll a szövetségből kilépni. E tervvel szemben fejlődést mutat az ún. „new yorki proklamáció” (1852. július 9). Ebben Kossuth hajlandónak mutatkozik lemondani Horvátországról és Szlavóniáról, melyek nagyfokú autonómiával bírtak ugyan, de közjogilag a magyar korona részét képezték, ha ezek az országok segítenek a magyarságnak a Habsburgok jármát lerázni. E módosított elgondolás látott napvilágot 1850. november 30.-án a *Daily News* hasábjain. Egy Henningsen nevezetű angol pedig, aki ebben az időben a Balkánon utazgatott, könyvet írt *The Past and Future of Hungary* címmel, s nagyjából Kossuthnak ezt a tervezetét ajánlotta mint a térség rendezésének legjobb megoldását.

E találkozóktól függetlenül, Balcescu 1851-ben, Mazzini közvetítésével, egy emlékiratot intéz a párizsi emigrációhoz a „Délkelet föderációjáról.” Ez alatt a „magyarok, a dalmátokkal, szlovénnel és szerbekkel egyesült horvátok s az erdélyi, bánáti, mezőségi románokkal egyesült vajdaságiak” szövetségi államát érti. Ez a javaslat tehát leszűkíti a föderáció körét a magyar-

³⁵ Szemere Bertalan, *La question hongroise (1848-1860)*. Párizs 1860.

délszláv-román szövetkezésre, másrészt elérni óhajtotta e módon a románok egységének megvalósítását, s biztosítani az új államalakulat számára a feketetengeri kijáratot ugyanúgy mint Dalmácia részvétele révén az adriait. A dunai konföderáció nyitottságát így két tengerhez kapcsolódó határai biztosítanák, s lakossága „elérné a 22 milliót, kielégítené a nemzetiségek összes aspirációit, s megfelelné az állami stabilitás összes feltételeinek.”³⁶ A föderáció közös ügyei lennének a (i) külügy, (ii) hadsereg és haditengerészet, (iii) a pénzügy és kereskedelem. A szövetségi parlament választja a három tagból álló kormányt, melynek tagjai a közös ügyek egy-egy ágával lennének megbízva. Az összes többi kormányzási feladatok – kulturális politika, igazságügy, oktatásügy, stb. – az egyes tagállamok kizárólagos jogkörében maradnának, anélkül hogy ezekbe a szövetségi kormánynak bármi beleszólása lenne. Mazzini kérésére Kossuth elfogadta a Balcescu emlékiratában foglalt javaslatokat, de kifogást emelt a dunai államok teljes fúzióját illetően. „Egy nagy dunai konföderáció, amelyben nem léteznének többé országhatárok, a gyakorlatban kivitethetetlennek látszik,” írja, „mert a jó belső adminisztráció érdekében a különböző országok (provinciák) határai a nemzetiségek szerint kéne megszabva legyenek.”³⁷ Világos tehát, hogy Kossuth, szemben Telekivel, Pulszkyval és Klapkával, még mindig a történeti-közjogi felfogás alapján állott, s Erdélyről mint a magyar korona tagjáról lemondani semmiképpen nem akart, így lehetetlenné vált a Balcescuék féle Román Nemzeti Bizottmánnyal való megegyezése. Balcescuék őszinte, bár idealista, szándékához viszont semmi kétség nem fér.³⁸

Az emigrációban kiadott *Istoria romanilor sub Mihail – Voda – Viteazul* című művében írott sorok ma is útmutatással szolgálhatnak: „Erdélyben nem az volt, és nem az a megoldandó probléma, miként járjon el akár a románság, akár a magyarság, szászság vagy székelység, hogy csak ő maradjon egyedül ebben az országban s hogy miként űzze el a többi népeket, hanem az, hogy a jogegyenlőség mind az egyedekre, mind pedig a nemzetekre kiterjesztetvén, mindenki keresse az egymás közt való megegyezés lehetőségeit egy szövetségen alapuló (föderatív) állam keretében.”³⁹ Balcescu felfogását szabatosan körvonalazza Heliad-Radulescu terve, amely a konföderáción belül Erdélyt önálló tagként képzel el. E megoldás irányába mutatnak a Klapka és Cuza közötti tárgyalások is, – Cuza kikötötte, hogy Erdély sorsáról az erdélyi népek képviselőiből alakult tanács döntsön, – Kossuth azonban csak legutolsó és legérettebb tervezetében, mely a múlt századi, a Dunatájjal foglalkozó tervek között a legmodernebb és a legkidolgozottabb, jut csak el ehhez a kompromisszumhoz.

A megbeszélések időközben tovább folytatódtak. Bratianu és az egyik Golescu testvér Svájcban Telekivel és Klapkával találkozott, majd Konstantinápolyban Kossuth és Klapka érintkezésbe léptek a szerbekkel is, különösen Garasaninnel, s úgy látszik, hogy van komoly kilátás a megegyezésre. Kossuth azonban ekkor még szemben áll Klapkával és Telekivel. Ez utóbbi

³⁶ Bossy, i.m. 15. l.

³⁷ *Ibid.* 16. l.

³⁸ 1851 nyarán például Mazzini az „Európai Demokratikus Központi Bizottmány” nevében a román demokratikus emigráció csatlakozását sürgette az „európai federatív paktumhoz.” Balcescu szerkeszti meg a választ a Román Nemzeti Bizottmány nevében és Dimitru Bratianut bízta meg, hogy ezt Mazzininak szeptember 15.-én Londonban átadja. Balcescu bejelenti a románok csatlakozását „a nagy dunai konföderációhoz,” amely arra lenne hivatva, hogy „széles testvéri közösséget teremtsen közöttünk és a sors által körénk helyezett népek között, abból a célból, hogy könnyebbé váljanak a népek közötti kapcsolatok és közös kincseink gyarapodjanak.” Ebben a szoros szövetségben „valamennyi szövetséges továbbra is szabadon rendelkezne javai felet, megőrizné egyéniségét és ura maradna tetteinek, anélkül hogy ezáltal ellentétbe kerülne a többiekkel.” Az összefogás célja nem lévén más, mint „jobbá ellenállni a túlságosan hatalmas szomszédoknak.” *Ibid.*

³⁹ *A Dunatáj*, i.m. 192. l.

föderalista koncepcióját már ismerjük; az előbbi a szabadságharc tábornoka, Komárom védője, csak az emigrációban lett diplomata és politikus s lép a föderációs eszmékért küzdők közé. Klapka szerint Európát csak két dolog mentheti meg az orosz seregek által való előzönléstől: Lengyelország területi egységének helyreállítása és a dunai konföderáció. E konföderáció az Adriától a Fekete-tengerig az összes nem-német népeket magában foglalná. Tagja lenne Magyarország, Erdély, Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, Montenegró, Bosznia, Hercegovina, Moldva, Oláhország, Besszarábia és Bukovina. E hatalmas területet közigazgatási szempontból három részre osztatja fel, s egy-egy zónát a magyarok, románok és szerbek vezetnék. A szövetségi kormány csak a hadüggyel, külüggyel és kereskedelemmel foglalkozna. Az államforma kérdését – királyság legyen-e vagy köztársaság – az európai helyzetnek megfelelően később kellene eldönteni.

1855 és 1857 között jött létre a „Grande Fratellanza” szövetség, mely Itáliából Közép-Európába és a Balkánra is elágazott, s melyben Marc' Antonio Canini játszott később nagy szerepet. A szervezet Mazzini szellemi befolyása alatt állott, aki ekkor már kifejezetten a magyarok, románok és délszlávok uniója mellett állt ki a dunai népek konföderációjának keretében. Először Kossuth és Türr a magyar, Ion Balceanu és Dimitru Bratianu román részről folytattak tárgyalásokat, később azonban Klapka vette át a magyar ügy képviselését. Kapcsolatba lépett Constantin Negrivel, a román fejedelem konstantinápolyi megbízottjával, majd Jassyba utazott. Itt Cuza fejedelem kihallgatáson fogadta, s megindult egy dunai konföderáció létrehozását célzó tárgyalások sorozata, mely 1859 május 22-én egy szerződés aláírásával végződött. Ebben Cuza fejedelem hozzájárul, hogy a magyar emigránsok titkos fegyverraktárakat létesítsenek a Szeret völgyében, s kötelezte magát, hogy átadja nekik a III. Napoléon által ígért fegyverszállítmány kétharmadát. Ezzel szemben a magyarországi románok egyenjogúságának elismerését kívánta, s azt, hogy egy erdélyi tanács maga döntse el Erdély jövőbeni viszonyát Magyarországgal. A magyar vezetők később Milos Obranovic-csal is tárgyaltak Párizsban a magyar-szerb közeledés érdekében, közölve vele a Cuzával folytatott tárgyalások eredményét. Ebben az időben már Kossuth is elismerte, hogy a szerbekkel nem lehet megegyezni az előző tárgyalásokon védett elvek alapján, – egy autonómia biztosítása révén, – hanem csak egy önálló szerb állam föderatív kapcsolódásának lehetőségét hangsúlyozva.

Klapka vezeti a tárgyalások második nagy hullámát a francia-osztrák, illetve az olasz-osztrák háborúk idején. Utazik és levelez fáradhatatlanul. A nagy reménységek hullámában Teleki is csatlakozik hozzá, bekapcsolódva a tárgyalásokba. Mindketten állandóan tájékoztatják Kossuthot, aki még angliai turnéján igyekszik az angol közvéleményt előadásaival, meggyőző szónoklataival befolyásolni. Kossuth a kontinensre való visszatérése után Párizsban III. Napoléonnal, Turinban Cavourral köt hivatalos jellegű megállapodást magyar légiók felállításáról az Ausztria elleni háborúban. Ezeknek szervezését Klapkáék már meg is kezdik Olaszországban. A megegyezés szerint a franciák és olaszok ígéretet tettek, hogy csapatokat tesznek partra Dalmáciában, melyek Magyarország felé törnek majd előre, de Kossuth csak akkor szólítja fegyverbe a magyar népet, amikor ezek elérték a magyar határt. Kossuth bölcs előrelátással követelte ezt a záradékot, nem akarván kellő biztosíték nélkül bevonni népét egy háborúba, mely súlyos véráldozatot követelt volna meg.

Sajnos azonban, mindezek a tárgyalások és szerződések nem hozták meg a kívánt eredményt. Részben azért, mert a két fél nem tudott az erdélyi románok jogait illetően a mindkét oldalt kielégítő megoldást találni; részben pedig azért, mert az európai politikai helyzet alapvetően megváltozott. Olaszország megvalósulni látta egységét, s nem volt már szüksége Ausztria közép-európai és balkáni köreinek zavarására; Franciaország békét kötött, és a terveiben állhatatlan III. Napoléon taktikát változtatott s a fenyegető orosz hatalommal szemben Ausztria támogatását kereste. A háború gyors befejezése és a politikai színtér változása nemcsak a közép-európai politikusok, s különösképpen a magyar emigráció, legnagyobb erőfeszítéseit és reményeit temette el, hanem bebizonyította azt is, hogy a nyugati hatalmak és államférfiak nem törekedtek őszintén a

Dunatáj kérdéseinek rendezésére, s nem látták ennek a rendezésnek az európai hatalmi egysúly és a mind nagyobb lendülettel kibontakozó nemzeti mozgalom szempontjából való jelentőségét. E táj népei és vezetői eszközök és játékszer voltak a hatalmi politikát űzők kezében, akik még saját országuk érdekeit is távlatok hiányában értékelték.⁴⁰

Klapka próbálkozott még újabb tárgyalásokkal, 1861 május 28-án Cuza fejedelemnél volt megint kihallgatáson, s négy nappal később aláírtak egy második szerződést, melyről részletesen beszámolt Kossuthnak. Két évvel később a román fejedelem még a magyar ügy egy másik képviselőjét fogadta, Türr István tábornokot, II. Victor Emmanuel egykori szárnysegédét. Türr ígéretet tett, hogy ha a magyar emigráció vezetőinek sikerül hatalomra jutniuk, az erdélyi román kérdés nem lesz többé vita tárgya; Cuza fejedelem a maga részéről teljes támogatást ígért a magyar felkeléshez amint bebizonyosodik arról, hogy a magyarok és a Kárpátokon túli románok megegyeztek egymás között. Mindezek a megbeszélések szinte már légüres térben folytak le, reális alapjuk nem volt az általános politikai helyzet megváltozásával. Bár az ötvenes évek tárgyalásai legnagyobb részben a magyarok és románok képviselői között zajlottak le, a két nép viszonyának rendezése elmaradt. Pedig „a román-magyar béke a Dunatáj békéjének alapja; a román-magyar szövetség a Dunatáj konföderációjának és önállóságának előfeltétele. S ez nemcsak a múlt század derekán volt érvényes, hanem érvényes ma is.”⁴¹

Az egész korszak tervezgetéseinek és törekvéseinek mintegy grandiózus lezárása Kossuth 1862 május elsején a turini *Alleanza* című lapban közzé tett terve.⁴² Az összes 19. századi tervek közül ez a legteljesebb, s a legtöbb politikai bölcsességet felmutató. Abból a megállapításból indul ki, hogy „a Dunamedence a Kárpátoktól a Balkánig természetes határokkal övezett területet alkot, amely két tengerre támaszkodik,” ezért egy nagy, összefogó politikai szervezetet kell ebben a térségben létrehozni. „Ez helyettesíthetné az osztrák birodalmat, mely nem tölti be az európai közösséggel szembeni hivatását, s elnyomja a magyar, román és szláv népeket.” Tekintettel azonban az etnikai és történeti különbségekre, melyek akadályai egy központosított, egységes állam létrehozásának, nincs más megoldás mint „a dunai népek konföderációjához folyamodni a közös védelem és haladás érdekében, tiszteletben tartva egyúttal minden ország autonómiáját.” Minden vitás kérdés megoldható; jellemző ebből a szempontból Kossuth álláspontja Erdéllyel kapcsolatban: „Erdély lakói egy általános szavazás során dönthetnének, hogy hazájuk Magyarországgal egy államot alkosson-e, vagy oly politikai uniót, melynek közigazgatása különválasztva marad; vagy pedig csak oly szövetségben álljon Magyarországgal mint a többi szövetkező tag, önálló államként, a teljes egyenjogúság alapján. Annak, hogy Erdély önálló állam legyen, s mint ilyen tagja a szövetségnek, magam csak egy feltételt szabnék és pedig: Erdély Magyarországgal personál unióban éljen, a közös államfő személyével összekapcsolva. A két országnak egy uralkodója kell legyen, mindegy hogy nevezik. A jó egyetértés Magyarország és Románia között, ami leghőbb vágyam, biztosítaná a két nép szabadságát és jólétét. Remélem, hogy e nagy célunkat el is érjük.”

E kossuthi tervezetben a konföderáció a teljes nyelvi, kulturális és közigazgatási autonómia alapján épül fel. Kossuth a különböző nemzetiségek és felekezetek közötti viszonyt az ún. Magyar Nemzeti Igazgatóság által 1860 szeptember 15-én Turinban kiadott emlékiratában foglalt elvek

⁴⁰ Ismereteseek Palmerston 1848 májusának egyik parlamenti vitájában mondott híressé vált szavai: „Nekünk nincsenek örökké tartó szövetségeink ilyen vagy olyan országokkal, s nem azonosítjuk magunkat mások politikájával. Sem természetes ellenségeink, sem örök barátaink nincsenek. Ezzel szemben vannak örökké érvényes érdekeink.”

⁴¹ Gombos Gyula, *Szűk esztendők. A magyar kálvinizmus válsága*. Washington 1960. 26. l.

⁴² A tervnek több példánya forgott közkézen. Raoul Bossy talált egy másolatot, Klapka kézjegyével ellátva, a bécsi császári levéltárban, melyet valószínűleg a Ballhaus Platz-i minisztérium szerzett meg a maga céljaira. E különféle példányok között lényeges eltérés nincsen.

értelmében óhajtotta szabályozni. Így meghagyná minden állam végrehajtó hatalmát, valamint törvényhozó és bírói autonómiáját. A szövetségre lépett tagok között vámuniót kell létesíteni, s egységes pénzrendszert bevezetni. Közös ügyek lennének a következők: a hadsereg és a haditengerészet (minden egyes föderális állam által felállított kontingensekből összeállítva); a külpolitika és külképviselet; vám- és kereskedelmi kérdések; a nagy közlekedési vonalak; a posta és távíró; a pénzügyek, mértékek és súlyok. A konföderáció központi szervei a következők: a föderális parlament minden kétszázezer lakos után egy képviselővel, három évre választva; a hat évre választott szenátus államonként öt szenátorral; a képviselőháznak és szenátusnak felelős végrehajtó tanács, mely annyi tagból állana, ahány tagja van a konföderációnak. A képviselőket az egyes államok saját törvényeik szerint választanák meg, a szenátorokat a képviselőház jelölné ki, míg a végrehajtó tanács tagjait a szenátus és a képviselőház együttesen. A szövetségi állam hivatalos nyelve a francia lenne, minden hivatalos ténykedésben ennek használata kötelező. Azonban bárki használhatja anyanyelvét a szövetség bármelyik orgánumban, ha szavait azonnal lefordítják franciára. Államonként egy megbízottból álló bizottság dolgozna ki a végérvényes alkotmányt, melynek alapja a lelkiismereti szabadság, a sajtószabadság és az egyesülés szabadsága. Az egyes államok alkotmányában kifejezett elveknek összhangban kell állniuk a szövetségi alkotmány alapelveivel.

A konföderáció állampolgárai minden föderális államban, amelyben egy évig éltek, élvezhetik állampolgári jogait. A büntetőjog szempontjából mindig annak az államnak törvényei érvényesek rájuk, amelyben tartózkodnak. A képviselőház és a szenátus által közösen választott bíróságok hivatottak az egyes föderális államok között felmerülő vitás kérdések eldöntésére. Az egész térségre érvényes kereskedelmi törvénykönyv kidolgozása elengedhetetlen. Minthogy a központi végrehajtó tanács joga béke és háború kérdéseiben dönteni s a szövetségi állam külső kapcsolatait kiépíteni, a tagállamok nem köthetnek külön szövetséget egy idegen hatalommal. A föderációnak egységes diplomáciai képviselettel kell rendelkeznie, az egyes szövetségi államok viszont, ha saját érdekeikről van szó, külön is képviseltethetik magukat bizonyos államokban. A szövetségi kormány székhelye felváltva Budapesten, Bukarestben, Zágrábban és Belgrádban lenne. A szövetségi kormány feje és az egész államszövetség időszaki elnöke mindig az az államfő, akinek államában, sorrend szerint, a szövetségi kormány székel.

Kossuthnak a tervezethez fűzött megjegyzéseiben két pont érdemel különösebb figyelmet. Az egyik az, mely szerint a szövetség nem hasonlítható az Amerikai Egyesült Államok föderális rendszeréhez, nem unió, mert ki lehet lépni belőle. Létrehozása a benne résztvevő szuverén népek akaratnyilvánításának eredménye, az egyes népek identitása nem ötvöződik össze egy közös identitásba, s a szövetség tagjai fenntartják területi épségüket és szuverénitásukat mind a központi szervek, mind a többi tagországok felé. Másodszor, az államforma kérdésében Kossuth egy fontos engedményt tesz, mert kijelenti, hogy az akkori európai helyzetben nem lehet elkerülni az alkotmányos monarchiát mint államformát. Nyilvánvalóan evvel az engedménnyel a megegyezést akarta megkönnyíteni, – esetleg talajt nyerni a kiegyezés felé haladó Magyarországon.

A magyarországi helyzet közben lassú átalakuláson ment keresztül. Az Októberi Diploma és Februári Pátens visszautasításával az országgyűlés és a közvélemény jórészenek figyelmét a „felirati” és a „határozati” párt harca kötötte le, s a nemzetiségek problémája teljesen háttérbe szorult:

„Két Magyarország élt a világosi fegyverletétel és az 1861. évi országgyűlés, illetve az osztrák-magyar kiegyezés közötti időben,” írja Kemény G. Gábor. „Az egyik a földrajzi, alélt, nehezen ocsúdó tényleges Magyarország, mely európai látókörű politikai vezetők híján nem ismerte fel önön helyzetét. A másik az emigráció elképzelt Magyarországa, mely kivételes előrelátással a dunai népek szövetkezésének reális előkészítésében vélte

felismerni az új magyar hivatást... Kossuth már az ötvenes évek elején tisztán látta, hogy a dunatáji nemzetiségi kérdés csak a szövetkezési elv jegyében oldható meg végérvényesen és megnyugtatólag. A magyar oknyomozó történetírás pedig mindmáig elhallgatta, hogy az 1861. évi országgyűlésen nem a Deák-féle felirati és a Tisza Kálmán vezette határozati párt formai vetélkedésén van a hangsúly, hanem azon, hogy valóságos ellenzék híján végső és visszavonhatatlan elutasító döntést hoztak a kossuthi federatív politika ügyében, mely egyedül lett volna alkalmas, hogy Magyarországot a zsákutcából szerencsésen kimentse."⁴³

Elvértve megjelenik ugyan egy-egy munka, mint például Károlyi Ede *Föderált Hunniája*,⁴⁴ ezek azonban megelégszenek a hazai népek valamiféle társadalmi szövetkezésével, meg sem említve Kossuth és Teleki terveit. Deák egy 1860 végén írott levelében világosan kifejti, hogy Kossuth terve elfogadhatatlan;⁴⁵ a kiegyezés utáni egyik parlamenti beszédében pedig kijelenti, hogy a magyar országgyűlésben nem a nemzetiségek, hanem az egységes magyar nemzet képviselői ülnek.⁴⁶ Az ún. ellenzéki Tisza párt is elutasítja a turini programot 1862 június elsejei konferenciáján a nemzetiségeknek tett sok engedmény miatt.⁴⁷ A rendi Magyarország örökségét jelentő s a Deák párt által képviselt történeti-közjogi szemlélet tehát fölényesen győzött; egyetlen fontos kérdésként az uralkodóházzal való viszony rendezése lebegett a politikusok szeme előtt.

Az újkori magyar történelem e döntő és – másfél évszázad távlatából – tragikus fordulata a „politikai nemzet” fogalmában találta meg eszmei igazolását. Ezt az elvet Eötvös József fogalmazta tisztán meg az 1868: XLIV. törvénycikk kettős formulájában:

- a. „Magyarországnak minden ajkú polgárai politikai tekintetben csakis egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik;”
- b. „Az országban lakó minden népek, névszerint: a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz, stb. egyenjogú nemzetiségeknek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai egységének korlátain belül, az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik.”⁴⁸

Pedig nemzetiségi részről, különösen az ekkor egyre élénkebbé váló szerb értelmiségiek és politikusok oldaláról, több kísérlet történik még a föderáció megvalósítására. A legismertebb és legrészletesebb tervek egyike Mihailo Polit-Desancic tollából származik, s 1862-ben jelent meg Bécsben *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung* címmel. Elgondolása szerint a keleti kérdés egyetlen célravezető megoldása a Balkán félsziget felszabadított, keresztény nemzeteiből alakított konföderáció lenne. Ez egyidőben elégítené ki a nemzeti és politikai érdekeket, s a gazdasági és kulturális ambíciókat. Egyrészt megvalósulna az elv „a Balkán a balkáni népeké” s végre elérnék céljukat e népek nemzeti törekvései, másrészt kielégítené a nagyhatalmi érdekeket,

⁴³ A *Dunatáj*, i.m. 196. l.

⁴⁴ Kassa 1860.

⁴⁵ Thim, i.m.

⁴⁶ Schlesinger, i.m. 186. l.

⁴⁷ Thim, i.m.

⁴⁸ A *Dunatáj*, i.m. 203. l.

visszaállítaná Európa hatalmi egyensúlyát, a török területeket semlegesítené, s elősegítené az európai civilizáció terjedését a Balkánon. Együttjárna vele a gazdasági kapcsolatok és a kereskedelem fellendülése is. A szövetségi állam megvalósításával kapcsolatban Polit-Desancic egy kettős megoldást ajánl: a délszlávoknak egyetlen föderatív államot kellene alkotni, s ennek kellene belépni egy szélesebb konföderációba a görögökkel és románokkal együtt, tekintetbe véve a nemzetiségek egymáshoz való viszonyát, mentalitását, kultúráját és történelmi múltját. Szemléletének demokratikus jellege nyilatkozik meg a „Srpski Dnernik” hasábjain, 1861 márciusában közzétett cikkeiben. Ezekben nemcsak a magyarokkal való megbékélés mellett harcol, hanem érdekesen elemzi a magyar alkotmány jelentőségét is:

„A Reichsrat illetékességét a szerb ügyekben még abban az esetben sem volna tanácsos elismerni, ha a magyar országgyűlés a magyar kívánalmak tekintetében megfogalmazott kongresszusi kívánságokat teljes egészükben nem fogadná el. Egy ilyen elismerés szerb részről ugyanis a februári pátens melletti nyilatkozatot és a magyar alkotmányról való lemondást tartalmazná. Ez a pátens azonban kevés biztosítékot nyújt. Egy alaptörvény felelős minisztérium nélkül és annyi sok más fogyatékossgal, a modern államjog principiuma szerint nem nevezhető alkotmánynak, legfeljebb az alkotmány másolatának. A magyar alkotmány ezzel szemben teljes egészében szabadelvű alkotmány és a szerbeknek a választás tekintetében nem szabad ingadozniok. Magyarország megyei és törvényhatósági alkotmánya, mely kongregációival sokban megközelíti a svájci kantonok szuverénitását, a szerb jellemhez jobban hozzáilleszthető és a szerb nacionalizmus részére sokkal több biztosítékot tartalmaz, mint Ausztria többi részének bürokratikus adminisztrációja, melynek béklyóiból – még egy szabadelvű alkotmány esetén is – nehezebben lehetne megszabadulni. A szerbeknek egy Magyarországgal való megegyezés révén kellene követniök a választott utat, mert könnyen tévútra kerülhetnek, mint 1848-ban, amikor olyan állapotokat segítettek előidézni, amelyeket ők nemcsak hogy nem kívántak, hanem el sem képzeltek volna.”⁴⁹

Nem tagadható tehát, hogy az 1860-as évek magyar vezetőrétege egy igen jelentős alkalmat szalasztott el a szerbekkel, a déli szlávok legdinamikusabb csoportjával, való kiegyezés terén. Nemcsak a fiatal, ébredő értelmiségiek rétege volt ekkor hajlamos megbékélni s egy dunai összefogást kialakítani, hanem az önálló szerb fejedelemség hivatalos politikája is erre irányult Obranovic uralma alatt. Ennek jeleként, fejedelmük megbízásából, 1861 tavaszán Garasanin és Jovan Ristic Bécsben Vay kancellárral tárgyalnak, Pesten pedig Andrássyval és Eötvössel, a megyék nemzetiség szerint való kikerekítését kérve. 1868 elején, Ristic, Obranovic megbízottjaként, újra felkeresi Andrássyt, az 1861-ben előadott kérésük teljesítésére tett ígéretre figyelmeztetve az első független magyar kormány miniszterelnökét. Andrássy azonban a szerb óhajt kivitelezhetetlennek találta. A hivatalos magyar politika Obranovicnak a Kossuthtal folytatott tárgyalások szellemében tett minden kísérletét elutasította, s a magyar-szerb nemzetiségi viszony nemhogy javult volna, hanem egyre inkább romlott.

Magyar vonalon megértést nem találva, a szerb diplomácia s a vezető írók egyre inkább egy balkáni föderáció gondolata és létrehozása felé fordultak. 1867 és 1868 folyamán Obranovic megbízottai – Garasanin, Ristic és a többiek – egy konföderációs misszió valóságos apostolaiként járják a balkáni országokat. 1868 januárjában Garasanin miniszterelnök szerződést köt a Bukarestben székelő bolgár nemzeti propaganda-bizottsággal a szerb-bolgár szoros együttműködés

⁴⁹ *Ibid.* 190. l.

tárgyában. Ugyancsak ebben a hónapban még létrejött egy szerződés Obranovic és Károly román fejedelem között „a balkáni érdekszférák megóvása és egyéb kérdések” tekintetében. Márciusban pedig, Jovan Ristic kiküldetésének eredményeképpen, a szerb fejedelem előzetes megállapodást köt Nikita montenegrói fejedelemmel a délszláv föderáció létrehívása érdekében. Áprilisban Garasanin, Strossmayer zágrábi püspök közvetítésével, a horvátokat a dél-kelet-európai szövetséges államhoz való csatlakozásra szólítja fel. Májusban Bukarestben a szerb kormány és a bolgár propaganda-bizottság között aláírják a megalakítandó szerb-bolgár szövetség alapokmányát, az ún. „bukaresti reuniót,” s e hó végén Garasanin arra kap utasítást fejedelmétől, hogy lépjen érintkezésbe a görög kormánnyal a megalakuló dél-kelet-európai államszövetség és a görög érdekek kölcsönös megvédésének tárgyában.⁵⁰ E kezdeményezéseknek megvalósítása azonban elmaradt Obranovic meggyilkolásával. Politikájának nem volt folytatója, s a balkáni szövetség gondolata csak gondolkodók és írók műveiben élt tovább.

Polit-Desancic tanulmánya jelentősen befolyásolta a világháborúig terjedő korszak szerb értelmiségi vezetőinek és politikai íróinak elképzeléseit. Svetozar Miletic például, a Vojvodina vidék, tehát a magyarországi szerbek vezetője *La question orientale* című kiadványában⁵¹ többé-kevésbé osztja Polit-Desancic nézeteit egy balkáni konföderáció szükségességéről az ottomán birodalom nagyhatalmi szerepének megszüntetésére. A szerb szocializmus megalapozója, Svetozar Markovic, ugyancsak Polit-Desancic hatása alatt állott. Úttörőjévé vált a balkáni konföderáció eszméjének, s 1872-ben megjelent művében *La Serbie à l'Orient*, ennek lehetőségéről értekezik. Teljesen külön utakat járva, az általánosan elfogadott és az eddigiekben megrajzolt koncepcióktól eltérően, nem a török birodalom népeinek felszabadulása és uniója révén akarja a balkáni szövetségi államot megvalósítani, hanem Proudhon nyomán a belső és külső kérdések megoldását egy népi forradalomtól várja. A fennálló állami kereteket ez a nagy forradalom szét fogja rombolni és a Balkán népeit a kommünök föderációjába fogja egyesíteni a szociális problémák előtérbe helyezésével. Markovic elgondolása nemcsak a kor történelmi eseményének, a párizsi kommünnek a hatását mutatja, hanem a föderalista és szocialista eszme kapcsolódásának egyik legérdekesebb és legkövetkezetesebb példája.

A Balkán népeinek szövetségével foglalkozott angolul 1863-ban, franciául 1870-ben, és szerbül 1909-ben megjelent tanulmányában Vladimir Jovanovic szerb államférfi. Elképzelésének jelentőségét a huszadik századi modern koncepciók előrejelzése adja meg. Jovanovic egy szerb vezetés alatt létrehozandó Jugoszlávia szükségességéből indul ki Polit-Desancic nyomán. Ez az egységes délszláv állam a többi balkáni állammal alkotna egy föderációt, melyben minden tag megtartaná szuverénitását de közös érdekeik védelmére s a külső támadások elhárítására egyesítenék erejüket. Jovanovic szerint azonban sokkal fontosabb célja lenne a szövetségnek a balkáni államok gazdasági és politikai versengéséből származó veszélyek csökkentése, – egy szempont, mely nála jelenik meg először. Javasolja a föderációba belépő államok közötti vámunió létrehozását, s Konstantinápolynak és Szalonikinek szabad kikötővé való nyilvánítását. Ugyanakkor kihangsúlyozza, hogy Svájc és Belgium mintájára a balkáni szövetségnek is el kell nyernie az európai hatalmak által garantált semlegességi státust, mert ez a leglényegesebb feltétele a balkáni népek biztonságának és a béke állandósításának Európa ezen részén. Mindezekben a követelményekben Jovanovic már a mai kor hangját szólaltatja meg, tanúságot téve politikai valóságérzékéről és éleslátásáról.

A század eleje magyarországi progresszív és liberális irányzatai képviselőinek jórésze belátta már a kiegyezés utáni korszak nagy tévedését, s a nemzetiségekkel való kiegyezés

⁵⁰ A szerb fejedelemségnek erre az intenzív diplomáciai akciójára nézve, lásd Kemény G. Gábor tanulmányát a Dunatájban

⁵¹ Novi Sad 1877.

szükségességét. Közöttük különösen Jászi Oszkár foglalkozott a kis dunai népek sorsával. Bécsben 1918-ban kiadott könyve *Der Zusammenbruch der Dualismus und die Zukunft der Donaustaaten* világosan mutatja, hogy mennyire tisztában volt az elkövetett hibákkal s a helyzet reménytelen voltával. Hitt azonban abban, hogy a monarchia bukása után a függetlenné váló népek hajlandók lesznek a kiegyezésre, egy közös jövő kialakítására. Mint a forradalmi kormány minisztere próbálkozott a szlovákokkal és a délszlávokkal tárgyalni és megegyezésre jutni, erre azonban ezeknek a népeknek a képviselői már nem mutattak hajlandóságot. A nemzetiségek szívesen feláldozták még a demokratikus törekvéseket is⁵² csak hogy a magyar hegemonia alul szabaduljanak. Így Jászinak a nemzetiségek kulturális autonómiájára vonatkozó tervezete visszautasításra talált, – történetileg elkerülhetetlenné vált a monarchia felbomlása s romjain független és ellenséges kisállamok alakultak ki. Minden kudarc ellenére Jászi kitart meggyőződése mellett, s még Chicagóban 1929-ben kiadott művében, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, is vallja, hogy a közép-kelet-európai táj népei számára nincs más kiút, mint egymásra találni, és egy közös államegységben keresni nemzeti értékeik kibontakoztatását és a külső veszélyek elleni védelmet.

Végül az első világháborúig terjedő időszak befejezésekképpen meg kell még említeni azokat a munkákat, melyek a *Mitteleuropa* fogalmának jegyében készültek. Ez a fogalom a Dunatájnak a német területekkel való egységét jelentette ebben a korszakban, s az erre vonatkozó művek a német birodalom és az osztrák-magyar monarchia szövetséges államba való egyesülésének lehetőségeit mérlegelik, s így tulajdonképpen tárgykörünkből kiesnek. A *Mitteleuropa* törekvések mögött legtöbbször a pángermán gondolat képviselői állanak; hasonló természetű elképzeléseket nagyobb számban találunk még a huszas évek folyamán. Kivételesen egy munkáról kell itt megemlékeznünk, a szocialista Karl Kautskynak *Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas* című Stuttgartban 1916-ban megjelent kis könyvéről. E tanulmány jelentőségét a nemzeti kérdésre vonatkozó elméleti fejtegetések adják, bár a német birodalom és a monarchia szövetségi államba való egyesülését főleg gazdasági szempontból mérlegeli.

⁵² Erre vonatkozólag lásd Polányi Károly „A magyar hegemonia és a nemzetiségek” című cikkét a *Szabadgondolat* 1914 márciusi számában.

II. A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI KORSZAK

Az első világháborút lezáró Párizs környéki békekötések a Balti-tengertől az Aegei-tengerig terjedő közép-kelet-európai térséget független, egymással részben ellenséges kisállamokkal töltötték be. Nem feladatunk itt a béketárgyalások és a korszak politikai tévedéseinek és a diplomataik rövidlátásának kritikája, de két fontos tény leszögezése feltétlenül szükséges. Először is meg kell állapítani, hogy bármit írjanak is a történészek és politikusok, a dunatáji rendezés nem az elfogadott elvek alapján ment végbe, hanem elsősorban érzelmi és ideológiai alapon, s egyes sikeres propagandával dolgozó emigráns csoportok sugalmazása szerint.⁵³ A győztes hatalmak nem alkalmazták egyöntetűen a wilsoni programban meghirdetett önrendelkezés elvét, vagy a régi monarchiában uralkodó történelmi-közjogi szempontot, hanem hol az egyiknek, hol a másiknak az alapján, a győztes és a „legyőzött” érdemei vagy különféle érdekcsoportok követelése szerint alkották meg az új államegységeket.⁵⁴ Másodszor rá kell mutatni arra, hogy a politikai tévedések sorozata mellett talán egy még súlyosabb hibát követtek el a rendezést irányító nagyhatalmak s a monarchia nemzetiségeinek uralomrajutó nacionalista csoportjai; teljesen figyelmen kívül hagyták a gazdasági követelményeket, s a gazdasági egymásrautaltság és szükségszerűség szempontjait. A politikai követelések kielégítését célozva szétdaraboltak gazdaságilag összefüggő vidékeket, és a megsemmisített gazdasági egységek funkcióinak pótlásáról egyáltalán nem gondoskodtak.⁵⁵ Így megoldhatatlan gazdasági problémákat teremtettek.

A korszak föderációra irányuló törekvései tehát a fenti keretben mozogtak, tulajdonképpen nem is nevezhetők igazi föderációs elgondolásoknak. Céljuk nem a táj önálló, független államainak szövetségét létrehozni, erejüket egyesíteni a két oldalról jövő külső nyomás ellensúlyozására hanem, egyrészt a politikai *status quo* fenntartásának biztosítása egymás ellenében; másrészt az ebből a *status quo*-ból eredő, szinte áthidalhatatlan, gazdasági nehézségek megoldása. Az első volt a célja a Kis Entente-nak, a második a Tardieu-tervnek.

A Kis Entente, mely nevét a Pesti Hírlap egy 1923 júliusi cikke után kapta, a huszas évek elejének szülötte. Az úgynevezett utódállamok – Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia – Benes kezdeményezésére kétoldali szerződéseket kötöttek, biztosítva egymást a magyar és bolgár revíziós törekvések ellen, garantálva a *status quo*-t. Szövetségük egyúttal egy esetleges Habsburg restauráció megakadályozását is szolgálta. Ezenkívül célként tűzték ki egy bizonyos fokú gazdasági együttműködés megvalósítását, mely azonban soha sem jött létre. Az 1929-ben összehívott konferencián a védelmi szerződéseket kiegészítették egy közösen, a népszövetségi modell mintájára felállított döntőbírósi egyezményrel, s kimondták, hogy az öt évre kötött szerződések, hacsak fel nem bontják őket, lejártuk után automatikusan érvényben maradnak. A Kis Entente végleges formáját, melyet Oskar Halecki diplomáciai konföderációnak nevez, Genfben 1933-ban kapta. A Benes, Titulescu és Jevtic által február 16-án aláírt egyezmény a hármas szövetség megfelelő működésének biztosítására állandó szerveket állított fel. Politikai szervként a külügyminiszterek állandó tanácsát, melynek elnökségét a résztvevők felváltva látták el. Ennek feladata volt az

⁵³ Masaryk és Benes tevékenysége nagy mértékben befolyásolta a háború utáni rendezést. Erre vonatkozólag lásd Masaryk és Benes műveit, valamint Joachim Kühl *Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa*. München 1958, című munkájának idevágó részeit.

⁵⁴ „Wir beriefen uns auf beide Prinzipien...” Masaryk memoárjaiból idézi Kühl, i.m. 27. l.

⁵⁵ Kühl, i.m. 25-27. lapok.

érdekek koordinálása, közös külpolitika kialakítása, s a közös védelmi kérdések eldöntése. Az állandó tanácshoz csatlakozott a gazdasági tanács, s végül a titkárság mint adminisztrációs szerv.

A Kis Entente működése azonban komoly nehézségekbe ütközött. Politikai vonalon az egyes államok politikai rendszereinek különbözőségét kell megemlíteni alapvető ellentételeik közül; Csehszlovákia demokratikus berendezkedése nehezen fért össze Románia és Jugoszlávia autokratikus jellegével. Romániának is, Jugoszláviának is igen fontos, a szövetségen kívül eső érdekeik voltak, s létfeltétel volt számukra más kelet-európai vagy balkáni államokkal való együttműködés. Lengyelország semmi szükségét nem látta a Kis Entente-hoz való csatlakozásának, s Romániával külön szerződést kötött közös érdekeik védelmére 1921-ben. Görögország a huszas évek folyamán nem mutatkozott hajlandónak bármiféle együttműködésben résztvenni a többi balkáni állammal, elsősorban a nyugati hatalmak, különösen Franciaország magatartása miatt a görög-török viszályban. Végül mégis létrejött egy balkáni szövetség, melyben Románia, Jugoszlávia, Görögország és Törökország vett részt, a balkáni paktum aláírásával Athénben 1934-ben. Nyolc hónappal később Ankarában szintén állandó szervekkel látták el a szövetséget, felállítva a külügyminiszterek tanácsát, évenkénti rendszeres ülészekkel. A cél, mint a Kis Entente esetében, politikai együttműködés és a gazdasági törekvések összehangolása volt.

A harmadik birodalom létrejött, tehát Hitler 1933-as hatalomrajutása előtt, napvilágot láttak német és osztrák területen elszórt és teljesen visszhang nélkül maradt tervek, melyek újra felelevenítették *Mittleuropa* gondolatát, s Közép- és Dél-Kelet-Európának az egységét igyekeztek előmozdítani. Ezek közül meg lehet például említeni Heinrich Kanner Bécsben 1925-ben megjelent röpiratát, *Der mitteleuropäischer Staatenbund* címmel. A közép-európai konföderáció előképének az 1815-ben létrejött *Deutscher Bund*-ot tartja, s e szövetségi államot hatalmas kiterjedésűnek képzei el – Közép-európán kívül Németországgal, Olaszországgal, Danziggal, a balti államokkal és az egész Balkán félszigettel. Kanner elég részletesen kidolgozta tervét a tizenhat, több mint kétszáz millió lakossal bíró államból álló szövetség létrehozására, de a nagynémet törekvések érződnek írásán bár egyáltalán nem üt meg agresszív hangot. Kis munkája inkább a weimari köztársaság szellemiségének egyik jellemző terméke.

A magyar gondolkodók közül csak Szabó Dezső foglalkozott ebben a korban evvel a problémával, a kelet-európai konföderációt mint a revízionizmus alternatíváját mérlegelve.⁵⁶ *Magyarország helye Európában: Kelet-Európa* című tanulmányában⁵⁷ a kelet-európai államok történelmi együttműködésének szükségességéről ír, melyet gazdasági és társadalmi adottságaik hasonlóságára alapoz. Szemében ez az együttműködés a történelem követelménye, s a háború alatti tervek jellegzetességeit azokat megelőzve hirdeti meg.

A békeszerződések által teremtett helyzetben a közép-európai államok gazdasági nehézségei egyre súlyosabbakká váltak:

„Az osztrák-magyar birodalom szétbomlasztása és a dunai egység megsemmisítése – két külön dolog,” írja a Tardieu terv vitájának idején a vezető genfi lap, a *Journal de Genève*. „A békeszerződések rendelkezései teremthettek volna megfelelőbb gazdasági kapcsolatokat a szétválasztott, átalakított és újonnan teremtett államok között. Szívesebben biztosították azonban számukra gazdasági téren is a tökéletes szabadságot, nem kényszerítve rájuk semmiféle szolgáltatást. Mindezek az államok aztán siettek

⁵⁶ Péterfi Gábor, „Kelet-Európai Konföderáció mint a revízió alternatívája.” *Európai utas*, 12. évf. 2001. 1. szám, 60-63. lapok.

⁵⁷ Szabó Dezső, *Az egész látóhatár*. Budapest 1935.

magukat magas védővámokkal körülvenni, evvel is elő akarván segíteni nemzeti egységük kialakulását."⁵⁸

A gazdasági helyzet romlásának alapvető tényezői voltak az elzárkózó gazdaságpolitika és a magas vámtarifák mellett, melyek politikai megfontolásokban gyökereztek, a dunai államok mezőgazdasági termékei felvevő piacának, az egyes pénznemek állandó romlásának és a nemzetközi kölcsönöknek kérdése. Egyre érezhetőbben jelentkezett a tengerentúli termékek versenye, és fokozatosan csökkentek az elsősorban mezőgazdasági profillal rendelkező dunai államok termékei számára a kiviteli lehetőségek. A piachiány lehetetlenné tette a pénz stabilizálását, a felvett nemzetközi kölcsönök pedig csak időleges kezelést jelentettek, mert a bajok forrását nem tüntették el, csak súlyosbították a helyzetet. A kölcsönöket áru-alapon kalkulálták, s összegük a mezőgazdasági árak esésével kétszeresére vagy háromszorosára nőtt, így az illető államok fizetési képességeihez viszonyítva teljesen aránytalanokká váltak. A megoldást nehezítette az, hogy gazdasági egységtörekvésre a politikai integrációtól való félelem miatt nem lehetett gondolni, s bármilyen irányú rendezéshez szükséges volt a nagyhatalmak beleegyezése.

A dunai államok egyre növekvő eladósodása, gazdasági életük rohamos romlása és az ennek következményeképpen fellépő politikai válságok indították 1932-ben Tardieu francia miniszterelnököt javaslatának elkészítésére, a monarchia öt utódállama – Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország és Románia – gazdasági együttműködéséről. Javaslatát az érdekelt államoknak való átnyújtás előtt megtárgyalta az angol, német és olasz kormányokkal. Tardieu nem óhajtotta előre meghatározni a rendezés jellegét s kidolgozni egy részletes programot. Ezt a feladatot a dunai államokra hagyta. Célja egy elv elfogadtatása volt és egy eljárási módozat kidolgozása. Elvként az öt fentjelzett állam kizárólagosan gazdasági unióját határozta meg, mely a kontingensek és az egymásnak nyújtott előnyök rendszerén alapult volna. Az érdekelt nagyhatalmak bevonásával nemcsak segíteni akarásukat akarta biztosítani, hanem remélte, hogy egyben kötelezi őket a Dunatáj gazdasági életébe való erőszakos beavatkozásról való lemondásra. Elgondolása azonban éppen itt szenvedett hajótörést. A dunai államok többé-kevésbé elfogadták tervét; Nagy-Britannia tartózkodással nézett elébe, mert a nagy összegekre rúgó beruházott brit tőke sorsa nyugtalanította; Németország és Olaszország teljes mértékben szembehelyezkedtek a francia miniszterelnök javaslatával. A németek világosan látták, hogy tőlük áldozatot követelt volna a terv megvalósítása, mert közép-európai piacaik elvesztése forgott kockán, hiszen a dunatáji együttműködés keretében a kis államok számára a cseh ipar nagyobb előnyöket biztosíthatott. Ugyanakkor avval is érveltek, hogy ezeknek az államoknak szükségük van a német piac felvevőképességére – ez a piac importálta mezőgazdasági termékeik legnagyobb részét – s Tardieu tervének megvalósulása esetleg veszélyeztethette volna a német lakosság ellátását. Az olaszok két okát adták ellenkezésüknek. Egyrészt arra hivatkoztak, hogy az utódállamok közé tartoznak s maguk is be akarnak lépni a tervezett unióba, ebbe viszont a franciák nem egyeztek bele; másrészt az Ausztriával és Magyarországgal fennálló szerződéseikre utaltak, melyeket nem akartak felszámolni már csak azért sem, mert számukra sokkal előnyösebb volt két állammal, mint egy nagyobb és erősebb gazdasági egységgel tárgyalni. Így az európai kérdéseket tárgyaló londoni konferencia Tardieu törekvéseinek bukását jelentette, levették a napirendről, s egyes elgondolásait a Kis Entente és a Balkán Paktum fentebb idézett kezdeményezései akarták megvalósítani.

⁵⁸ *Journal de Genève*, 1932. március 10.

III. A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATTI TÖREKVÉSEK

A hitleri Németország Közép-Európára nehezedő nyomása elviselhetetlenné vált a második világháborút megelőző évtizedekben. Az Anschluss, Csehország lerochanása, majd Lengyelország megtámadása és a második világháború kitörése, teljesen új légkört teremtettek a közép-európai föderáció eszméjének megvalósítása szempontjából is. Az ezekben az években kialakult tervek és elképzelések állíthatók talán a legjobban párhuzamba az egy századdal előbb, a kossuthi emigráció idején felvetett gondolatokhoz és javaslatokhoz. A közben eltelt évtizedek alatt egyes partikuláris érdekek, fellobbanó nacionalizmusok vagy politikai ideológiák dogmatikus követelményei befolyásolták a föderációs gondolat fejlődését; míg a független Ausztria és Csehország megszállása után jelentkező elképzelések egy sok tekintetben egységes közös alapot és határozott öntudatra ébredést mutatnak. A 19. század közepén először kifejezett és valóságosan átértézt egymásrataltságot tudata, mely a későbbiek folyamán a közép-európai nacionalizmusok *Sturm und Drang* korszakának áldozata lett, újra jelentkezik a közösen fenyegetett népekben. Most már sokkal érettebb meggyőződéssel vallják a német iga alatt sanyalódó nemzetek emigrációban élő képviselői, hogy Európának ezen a részén – a Balti- és Aegei-tenger között – lehetetlen az egyes kis népek nyugodt és békés létét biztosítani, ha nem fognak össze egy erős gazdasági és politikai egységet alkotva – nemzeti sajátágaik, kulturális és nyelvi önállóságuk megőrzése mellett. Parancsoló szükségszerűséggel jelentkezett ez az igény a közép- és kelet-európai kisállamok érdekein messze túlmutatóan az európai béke és biztonság szempontjából is. Hiszen nyilvánvalóvá lett, hogy a térség stabil politikai rendje, az ott élő népek kiegyensúlyozott fejlődése az európai egyensúly és rend záloga. Már 1904-ben megfogalmazta ezt egy angol földrajztudós, Sir Halford, aki kijelentette az angol Királyi Földrajzi Társaságban: „Aki Kelet-Európát kormányozza, a földrészt szívet kormányozza; aki a szívet kezében tartja, az az egész kontinenst (Euráziát) kormányozza.”⁵⁹ A javaslatok természetesen beilleszkedtek egy a háború utáni európai, sőt világrendezés perpektívájába. Feliks Gross, a *Central and Eastern European Planning Board* főtákará, így írt 1945-ben:

„Ha Európát egy világsszervezet részét alkotó regionális egységnek tekintjük, akkor ennek is különféle alegységekből kell összetevődnie, – melyek a világsszervezet szempontjából alegységek, Európa szempontjából regionális egységnek számítanak. Ezek a regionális egységek alkotnák logikusan és lényegük szerint Európa politikai-gazdasági felépítésének elemeit; egy nemzetek fölötti szervezet összetevőit, mely lehetővé fogja tenni a nacionalista szenvedélyek kikapcsolását a nemzetközi kapcsolatokból.”⁶⁰

Ezeknek a kezdeményezéseknek egy az eddigi elképzelésekben ismeretlen, s e korszakban általánosan elfogadottá vált jellege is kidomborodik, és pedig az, hogy lehetetlen egy föderáció létrehozása közösen végrehajtott társadalmi, gazdasági és politikai reformok nélkül. Egy politikai integrációnak előfeltétele tehát egy gazdasági és társadalmi integráció a szövetséget létrehozó vagy

⁵⁹ Idézi Feliks Gross, *Crossroads of Two Continents: A Democratic Federation of East-Central Europe*. New York 1945, 10. l.

⁶⁰ *Ibid.* 4. l.

ahhoz csatlakozó államok életében. Evvel a meglátással az 1939 utáni korszak egy egészen új elemmel járult hozzá az eddigi kialakult koncepciókhoz, s evvel egy hatalmas lépést tesz előre, érvényre juttatva a legújabb kor alapvető követelményét. Gross ezt a nagy újítást így foglalja össze:

„Ez a politikai, gazdasági és társadalmi problémák új felfogását jelenti. Magában foglalja annak elismerését, hogy az unióban résztvevő minden állam funkcionálisan függ egymástól. Lehetetlen egy szövetségbe tömöríteni egy fasiszta államot egy demokratikussal; valóságos unió nem jöhet létre olyan államok között, melyek közül az egyik védi a kisebbségeket, a másik pedig üldözi, vagy amelyek homlokegyenest ellenkező magatartást mutatnak a munkásproblémákkal szemben. A szövetségi elvek teljes rendszerét kell bevezetnünk nemcsak a föderáció mint nemzetközi szervezet lényeges működési területeire, hanem minden egyes államon belül is, a nemzeti kultúrába, a társadalmi életbe és a közgazdaságba. Ezeknek egy rendszerbe kell formálódniuk, hogy részeivé lehessenek egy jól működő egységnek. A demokratikus, integrális föderalizmus magában foglalja tehát: (1) az államok közötti föderalizmust; (2) belső föderalizmust az államon belül (területi autonómia, önkormányzat); (3) kulturális föderalizmust (kulturális autonómia és az egyes kultúrák közötti együttműködés); (4) szociális föderalizmust (a társadalmi formák hasonlósága); (5) gazdasági föderalizmust (vámhatárok eltörlése s az egész terület egy gazdasági egységbe való összefogása).⁶¹

E felfogás szerint az államközi föderalizmus azt jelentette, hogy az egyes nemzetek lemondanak szuverénitásuk egy részéről, s azt a szövetségi szervekre ruházzák, de ugyanakkor a szövetség központi hatalmának korlátozottnak kell lennie, s megfelelő biztosítékok révén gondoskodni kell arról, hogy ne jöhessen létre hatalomösszpontosítás. John Stuart Mill szellemében, aki a szabadság lényegének a hatalom korlátozott voltát tekintette, a szövetkezett államok megtartották volna függetlenségüket, s az unió központi szerveire csak annyi hatalmat ruháztak volna át, mely funkciójuk betöltéséhez szükséges.

1. A politikai együttműködésre vonatkozó tervek

A megalkotandó államszövetség területi felépítésének szempontjából az elképzelések három csoportra oszlanak: (i) a Baltikumtól az Aegei-tengerig nyúló, hatalmas térséget átfogó uniós tervek; (ii) egy északi és egy déli (balkáni) föderáció létrehozásának javaslatai; (iii) egy északi-, Lengyelország és Csehszlovákia, egy közép-, Ausztria, Magyarország és Románia, és egy balkáni szövetség kialakítására vonatkozó elgondolások. A közép- és kelet-európai tájnak mindössze négy állama volt az emigrációban elismert kormánnyal képviselve: Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Görögország. A konföderációs törekvések reális támpontja is csak e négy ország lehetett, s szükségszerűen egy lengyel-ceh és egy jugoszláv-görög szövetség gondolata merült fel először.

⁶¹ *Ibid.*

Mint a konföderációs törekvések első, e korszakbeli megnyilvánulását a csehszlovák, görög, jugoszláv és lengyel küldöttségek által a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal new yorki konferenciáján, 1941. november 5-én a közép-kelet-európai regionális szolidaritásról és együttműködésről kiadott deklarációt tartja számon a történetírás. Elhatározták ekkor azt is, hogy országaik sajátos problémáinak megoldására létrehozzák a Közép- és Kelet-Európai Tervezőkészítő Bizottságot (*Central and Eastern European Planning Board*), mely 1942 januárjában a fenti négy állam képviselőiből meg is alakult.

Az ezt megelőző döntő elemek közül a legjelentősebb a lengyel és csehszlovák kormányok közös nyilatkozata volt 1940 november 11-én. A két kormány ebben hozta nyilvánosságra arra irányuló döntését, hogy a háború után szövetségre lépnek, közös uniót alkotva. Az egyes cikkelyek magukban foglalják a leendő föderáció főbb alapelveit is. A központi kormány hatáskörébe tartozik a külügy, a hadügy, a gazdasági élet irányítása, a szociális kérdések, s végül a közlekedés, szállítás, posta- és távíró. A vámunió felé vezető első lépésként a külkereskedelem és a vámilletékek koordinálását jelölik meg; a pénzügyi politika szempontjából – a tagállamok szuverénítésének megőrzése mellett a pénzkibocsátás és értékmegállapítás terén – a nemzeti jegybankok feladatává teszik az egyes pénznemek paritásának biztosítását. Gondoskodnak a tagállamok együttműködéséről kulturális és oktatásügyi téren; az állampolgárságot meghagyták a résztvevő államok szuverén jogai között, de kimondták, hogy az unió területén korlátozásmentesen, vagyis útlevél és vízumkötelezettség nélkül lehet majd közlekedni. Föderációs viszonylatban óhajtották szabályozni a polgárok szabad letelepedési lehetőségét, munkához való jogát, az iskolai bizonyítványok és diplomák elismerésének rendezését, valamint a törvényszéki ítéletek végrehajtásának kérdését is. A 12. cikkely sorolja fel azokat a kiterjedt szabadságjogokat, amelyeket a tagállamok alkotmányainak szavatolnia kell. A kisebbségek jogaiként írja elő a nyilatkozat minden állampolgár szabad nyelvhasználati jogát és szabad alkalmazását az állami hivatalokban. Végül a két kormány annak a reményének is kifejezést adott, hogy föderációjukhoz más államok is csatlakozni fognak.⁶²

A lengyel-csehszlovák megegyezéssel párhuzamosan Görögország és Jugoszlávia között is folytak tárgyalások, s ezek 1942 január 15-én vezettek eredményre. Az egyezmény gondoskodik a balkáni unió közös szerveiről s körvonalazza ezek hatáskörét. Legfőbb politikai orgánumát a tagállamok külügyminisztereinek tanácsa képezte, s ennek feladatává az együttműködésben esetleg felmerülő nehézségek elsimítását és egy közös külpolitika meghatározását tették. E tanács összehívhatott bizottságokat különleges feladatok ellátására. Így javasolták egy bizottság szervezését a balkáni népek közvéleményének közeledését elősegítő törekvések koordinálására, egy másik összehívását pedig a kulturális együttműködésre vonatkozó szerződések kidolgozására és végrehajtásuk ellenőrzésére. A tagállamok kormányainak két-két tagja alkotná a föderáció legfőbb gazdasági fórumát. E fórum dolgozna ki egy közös gazdaságpolitika alapelveit, s összehangolná a külkereskedelem kérdéseit és a vámügyeket, valamint gondoskodna, megfelelő szervezetek létrehozása útján, a tagállamok közötti közlekedés fejlesztéséről. A védelem szempontjából elhatározzák egy közös, állandó vezérkar felállítását. E három irányító szervnek megfelelő osztályokkal rendelkező titkárság egészíti ki az unió orgánumait, előkészítve ezek munkáját és ellenőrizve határozataik végrehajtását. A titkárság viszont saját hatáskörében felvethet minden olyan javaslatot, mely a tagállamok együttműködését hatékonyabbá teheti. A parlamentek delegációinak közös ülései szintén ezt a célt szolgálták, s ha az unió érdekei szükségessé tették, akkor az államfők csúcstalálkozójára is sor kerülhetett. A görög-jugoszláv egyezmény ugyancsak lehetővé tette más balkáni államok csatlakozását.

⁶² Erre a megegyezésre lásd, Gross már idézett művén kívül: Joseph Roucek, ed. *Central-Eastern Europe – Crucible of World Wars*. New York 1946.

A fenti egyezményeket nyilvánvalóan mint a későbbi tárgyalások és egy szélesebbkörű megegyezés előjátékának tekintették, hiszen konkrét lépéseket, mint a vámunió megteremtése vagy a pénznemek egyesítése, nem tartalmaztak, s így értékük nem több mint hogy kijelölték a kereteket az elkövetkezendő rendezésekhez. Egyik egyezmény sem bírt kötelező jogi érvénnyel, s ezért nem tekinthetők egy föderáció alapokmányainak. Formájuk is arra utal – mindkettő nyilatkozatként látott napvilágot – hogy csak az illető kormányok szándékait tükrözik s az ezek által vallott elveket rögzítik.

Egyes politikusok által kidolgozott tervek közül kettőt kell kiemelni: Anatol Mühlstein munkáját, *The United States of Central Europe*, mely a *New Europe* című folyóiratban jelent meg,⁶³ és Milan Hodza Londonban 1942-ben kiadott könyvét, *Federation in Central Europe*. Mühlstein, aki előzőleg lengyel nagykövet volt Párizsban s az első világháború alatt részt vett a belga földalatti mozgalomban, a létesítendő föderációban törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltatási szervek felállítását javasolta a közös ügyek megfelelő intézésére. A szövetségi szenátust a nemzeti parlamentek által választott képviselők alkotják, a szövetségi tanácsot pedig öt miniszter, melyeknek feladatköre a honvédelem, külpolitika, pénzügy, közös vonatkozású gazdasági kérdések, és végül munkaügyi problémák. Milan Hodza, volt csehszlovák miniszter és az Agrárpárt vezetője, külön hangsúlyt helyezett arra, hogy az uniónak nemcsak politikai, hanem gazdasági egységnek is kell lennie, a törvényes rendezések gondos egybehangolásával. Így elengedhetetlennek látja egy közös pénznem bevezetését és egy központi bank felállítását. Hodza tervezetének legsajátosabb részében két – a többi elgondolásokban nem szereplő – minisztérium létrehozását javasolja. Először felveti egy szövetségi jogi minisztérium tervét, mely koordináló szerv lenne s az államközi jogi kérdésekkel foglalkozna; másodszer egy szövetségi együttműködési minisztérium felállítását képzei el, s ez a minisztérium az unióban résztvevő egyes nemzetek közötti harmonikus együttműködést segítené elő, a szakszervezetekre és az egyes hivatásokat tömörítő egyesületekre támaszkodva.

A londoni *Danubian Club* részletesen kidolgozott programja *Közép- és Délkelet-Európai Unió* néven 1943 szeptember 21-én jelent meg.⁶⁴ E klub eredeti formájában mint a Fabian Society Dél-Kelet-Európai Bizottsága jött létre, és a menekültek Nyugatra özönlése után azok belépésével alakult át klubbá. Tagjai túlnyomó többségükben radikálisok, parasztpárti és munkásmozgalmi vezetők, valamint szocialisták voltak. Tervezetük szerint a föderációban érdekelt államok Lengyelország, Csehszlovákia, Ausztria, Magyarország, Jugoszlávia, Románia, Bulgária, Albánia és Görögország. Az egész térséget átölelő uniónak tervét fogadták el, de amellet voltak, hogy ha egy ilyen nagy méretű unió nem lenne lehetséges, akkor elengedhetetlen a kisebb államalakulatok szoros együttműködése. Az unió szervei lennének: (i) Egy kétkamarás parlament, mely egyrészt az Unió Tanácsából állna a népesség arányának megfelelő számú, választott képviselőből, másrészt az Államok Tanácsa az egyes tagállamok kormányai által kijelölt, meghatározott számú küldöttből. E törvényhozó hatalom elveket fogalmaz meg, amelyeket a tagállamoknak kell részleteikben törvényerőre emelniük és a gyakorlatba átültetniük. (ii) A parlament előtt felelős közös kormány, melyben legalább egy taggal minden államnak képviselve kell lennie. (iii) Az unió elnöke. Ezt a tisztséget évenként mindig más államfő töltené be. A központi kormány hatáskörébe a külpolitikát, a külkereskedelmet és a vámunió kérdéseit, a pénz-, hitel-, adó-, és bankügyeket, a közlekedés és az egységesen kialakítandó gazdaságpolitika problémáit, az állampolgárság rendezését és a közös biztonság céljából megteendő intézkedéseket utalták. Mindezeknek a határozatoknak részletes kidolgozására szakértő bizottságokat kell összehívni a leendő tagállamok bevonásával, s egy külön

⁶³ A *New Europe* 1940 decemberétől 1941 májusáig megjelent számaiban, az 5-8, 31-35, 60-61 és 113-116. lapokon.

⁶⁴ A *Danubian Club* programjának teljes szövege megtalálható Grossnál, i.m. 117- 137. lapok.

bizottságot az unió alapokmányának megszerkesztésére. Külképviselőket az unió tart fenn, melléjük a tagállamok csak megfigyelőket küldhetnek. Az egyes nemzeti hadseregek mellett vegyes katonai kötelékeket kell a központi kormány rendelkezésére bocsátani. A föderáció életében felmerülő mindennemű vitás kérdés megoldását egy külön döntőbíróság feladatává tették, s végső fokon – fogalmazza meg az ilyen természetű javaslatokhoz képest szokatlan merészséggel a tervezet – az unió fegyveres erővel is rákényszeríthet egy tagállamot kötelezettségei betartására. A cseh-lengyel nyilatkozat 12. cikkelyéhez hasonlóan ebben a tervezetben is az unió szavatolja a tagállamok lakosságának kiterjedt szabadságjogait. A kinyilvánított gazdaságpolitikai elvek értelmében az első és legfontosabb lépés egy radikális földreform, melyet a mezőgazdaság terén a szövetkezetek minél nagyobb arányú meghonosításának kell követnie; emellett azonban a legfontosabb intézkedések a termelési módszerek modernizálására és a helyi iparágak maximális fejlesztésére irányulnak. Erőteljesen kell a könnyűipart fejleszteni, míg a nehézipart csak ott kell megtartani vagy termelését tovább fokozni, ahol a nyersanyag rendelkezésre áll. Egy átmeneti szakaszban ki kell használni a közmunkákban rejlő lehetőségeket az Egyesült Államok által a harmincas években megvalósított New Deal politikájának mintájára.

Külön kell megemlíteni, hogy a *Danubian Club* a közép- és dél-kelet-európai terület védelmi kérdéseit csak egy kollektív biztonsági rendszerben tudta elképzelni, egyetértve Josef Hanc-al, aki a *Tornado Across Eastern Europe* című könyvében mély politikai bölcsességről tett bizonyosságot: „A kelet-európai népek végső biztonsága attól függ, hogy milyen mértékben valósítanak meg a nagyhatalmak és a kisállamok egy általános biztonsági rendszert a háború után.”⁶⁵ E kérdés jelentőségét nemcsak politikai, hanem gazdasági szempontból is felmérték a tervezet szerzői és más politikai írók, hiszen a táj kis államainak költségvetésére és gazdasági helyzetére elviselhetetlen súllyal nehezedett a háború előtt a fegyverkezési kiadások óriási összege.⁶⁶

1945 elején jelentkezik első tervezetével az *Intermarium Club*, mely túlnyomó részt lengyelekből állt. A Bulletinjukban kiadott *Projet de convention pour l'union régionale diplomatique et militaire des pays de l'Europe Centrale et Orientale* már megjelenésekor időszerűtlen volt, hiszen e térség akkorra már szovjet befolyás alá került és semmi remény nem maradt arra, hogy a helyzet megváltozhatna. A tervezet nem különbözik semmiben sem az előzőekben ismertetettektől; a Baltikumtól az Aegei-tengerig és Afrikáig terjedő szövetség kereteit vázolja fel, Ausztria nélkül, de Ukrajna, Fehéroroszország és a balti államok részvételével. Nyilvánvaló tehát, hogy előkészítőinek reményeit, vagyis a maximális lengyel aspirációkat fejezi ki.

A második világháború alatt világot látó elgondolások érdekes fejezetét jelentik a hitleri hadsereg által megszállt Lengyelország földalatti mozgalmában született, hitvallástétellel egyértelmű megnyilatkozások. A földalatti mozgalom sajtója, a *Nowa Drogi*, *Nova Polska*, *Plomien* (Láng) és *Wolnosc*, *Rownosc*, *Niepodlegosc* (Szabadság, egyenlőség, függetlenség) mind vallják a közép- és kelet-európai föderáció megalkotásának elkerülhetetlen szükségességét, s evvel együtt az egyesült Európa megszületésének bekövetkezését is.⁶⁷ Regionális szövetségek az egyesült Európa keretén belül, ez a jelszó. Különösen szíven ütnek az egyik újság sorai, melyek igazi humanizmust sugároznak és soha igazabbak nem voltak mint ma: „A föderáció morális légkörét a polgárok ama meggyőződésének kell kialakítania, hogy az unió nem állhat szolgálatába semmiféle

⁶⁵ Josef Hanc, *Tornado Across Eastern Europe: The Path of Nazi Destruction from Poland to Greece*. New York 1942, 321. l.

⁶⁶ Lásd például: Adam Ciolkosz, „The Atlantic Charter (Art. V) and East-Central Europe.” *New Europe*, 2. évf. 1942 június, 192-196. lapok.

⁶⁷ *Nowa Drogi*, 1942 január 21; *Nova Polska*, 1942 július; *Plomien*, 1942 január; *Wolnosc*, *Rownosc*, *Niepodlegosc*, 1941 február 28.

imperializmusnak... hanem az összes szövetségre lépett nemzet érdekeinek összehangolását és koordinálását, a háború kiküszöbölését és minden nép kulturális, politikai és anyagi előhaladását kell előmozdítania."

1942 november 19-én a Lengyel Nemzeti Bizottság – a lengyel menekült kormány – ülésén a Lengyel Munkáspárt és a Lengyel Parasztpárt képviselői közösen nyújtottak be egy a háború utáni Lengyelországgal foglalkozó javaslatot. Ez a lengyel földalatti mozgalomban készült dokumentum mint alapvető követelést jelenti ki, hogy a „népi” Lengyelországnak mindenképpen elől kell járnia a közép- kelet-európai föderáció megteremtésében. Ugyanebben az időben megjelent egy röpirat is, szintén a lengyel földalatti mozgalom terméke. Ez a következő demokratikus követelésekben látja a megvalósítandó föderáció alapját: polgári szabadságjogok; egyenlőség minden állampolgár számára faji és hitbeli különbségre való tekintet nélkül; szociális igazságosság, agrárreform és a szervezetkezeti gazdálkodás előmozdítása. Ez a röpirat élesen kritizálta a két világháború közötti Kis Entente rendszerét, s ennek visszaállítását képtelenségnek minősítette; ugyanakkor aláhúzza a tömegek meggyőzésének és öntudatra ébresztésének szükségességét, hogy belássák az államok közötti szervezetkezés előnyeit és ezt elismerjék mint a szolidaritáshoz vezető legjárhatóbb utat. Ez a rövid írás részletekbe menően jelölte meg a szervezkedés fontosabb állomásait is, s az egyes parlamentek képviselőiből létrehozott képviselői és közös kormány felállítását javasolta. Ezeknek hatáskörébe utalta a külügyet, a vámhatárokat eltörlő közös gazdaságpolitika kidolgozását és a regionális tervgazdaság kiépítését. E rendezéssel természetesen együttjár a munkafeltételek és a munkaügyi törvényhozás harmonizálásának, s a teljes szociális biztonság elérésének követelménye.⁶⁸

A harcok és üldözések között a földalatti, elsősorban a munkás- és parasztmozgalomban megszületett elképzeléseknek közös vonása a demokratikus jogok megvalósítására és a társadalmi igazságosság kiharcolására irányuló törekvés. Az uniós terveket úgy tekintették mint ezek elérésére szolgáló, de önmagában is értékes eszközöket. Ugyanakkor mély felismerések nyilatkoznak meg bennük, tudatossá vált a jövőbe tekintő de még a mai ellenség ellen harcoló emberekben, hogy az egymást kizáró közép- és kelet-európai nacionalizmusokat mindenképpen fel kell adni. Soraik úgy hatottak mintha a szovjet elnyomás alatt élő fiatalok szívvel és meggyőződéssel teli hangját sugározták volna.

2. A gazdasági és szociális integrálódást hangsúlyozó elgondolások

Bár a politikai és gazdasági integrálódás problematikája teljesen összefügg s egyik a másik nélkül nem oldható meg, az áttekinthetőség kedvéért mégis két részben ismertetem a háború alatt készült terveket, mert a megjelent nagyszámú tanulmány, cikk és röpirat jórésztében sok a kifejezetten gazdasági vonatkozás.

Amint Leon Baranski, a londoni lengyel tervbizottság vezetője megállapította, a terület gazdasági újjáépítésének *sine qua non*-ja a politikai integrálódás. Ez természetes olyan adottságok között, amikor az etnikai vagy nemzetiségi határok nem esnek egybe a gazdasági egységeket elválasztó vonalakkal. Az első világháború utáni békekonferencián megvont határok gazdaságilag önálló egységeket választottak szét. A hangsúly az etnikai csoportok elkülönítésén és a való vagy

⁶⁸ *Underground Poland Speaks: Program for People's Poland*. New York, Polish Labour Group, 1943. Idézi Gross, i.m. 22-23. lapok.

vélt történelmi határvonalak visszaállításán volt, s a gazdasági összefüggések, egyes vidékek egymásrautaltsága, teljesen figyelmen kívül maradt az újonnan teremtett nagyobb vagy kisebb területtel visszaállított, régi államok területi elhatárolásának megállapításánál. Gyárakat sokszor elvágtak nyersanyag és hajtóerő forrásaiktól, vagy pedig kölcsönösen összefüggő létesítményeket, sokszor egy iparág részüzemeit, elválasztották egymástól.⁶⁹ A Baltikumtól az Aegei-tengerig terjedő terület politikai egysége – melynek Baranski feltétlen híve – szerinte lehetővé tenné a közös gazdaság- és tervpolitikát, a szövetségi szervek mellett az egyes államok autonóm intézményeire támaszkodva, így elérve azt, hogy az egész térség tervezett fejlődését összhangba lehessen hozni az összetevő részek egyéni érdekeivel. Az unió mint gazdasági egység állna szemben a világ többi részével egy, az összes államot magában foglaló szövetség keretében, mely megszabhatná világszinten a gazdasági fejlődés irányát.⁷⁰

Adam Pragier két gazdasági egység felállítását javasolta. Az északi Lengyel- és Csehországot foglalná magában, melyek mind agrár, mind ipari jellegű gazdasággal bírnak; a déli a kifejezetten agrár típusú balkáni államokat tömörítené. Mindegyik vámuniót alkotna, s a másiknak különös előnyöket biztosítana.⁷¹ Pragier a többi szerzők általános véleménye szerint túlértékelte a két csoport közötti gazdasági különbséget s ezért jutott egyedülálló konklúzióihoz.

Zygmunt Slawinski szintén az egész térség egysége mellett tör lándzsát, s a nemzeti tervpolitikával szemben a regionális tervezés fontosságát húzza alá. E tervezés az egész terület nyersanyagforrásainak, természetes munkaerőeloszlásának s a gazdasági szükségesség figyelembevételével készülné, kizárva a nacionalista törekvéseket.⁷² Feliks Gross egyenesen egy ilyen gazdasági egységben látja a politikai kérdés – ellentétes nacionalizmusok – megoldását is: „Legyenek Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország és a többi államok sokkal kevésbé függetlenek egymástól, és sokkal inkább egymásra utaltabbak gazdaságilag mint azelőtt, s a szolidaritás helyzetükből természetesen fog következni.”⁷³

Egész Közép-Kelet-Európa legnépesebb társadalmi rétegének, a parasztságnak jövőjével foglalkozik a *Nemzetközi Parasztunió* 1942 júliusában közzétett nyilatkozata, az ún. *Peasant Program*.⁷⁴ A remélt háború utáni együttműködésen belül a parasztság életbevágó kérdéseire keres megoldást. Természetesen mindenekelőtt egy radikális földreform szükségességét hangsúlyozza, tudatában annak, hogy a mezőgazdaság problémáinak megoldására – amint az elmúlt évtizedek bebizonyították – a földosztás egymagában nem elegendő. Ugyanolyan fontosságú, hogy a parasztság saját demokratikus szervezetei, elsősorban önkéntes szövetkezetei révén, ellenőrizni tudja a piacot, gondoskodni tudjon magának megfelelő termelőeszközökről, s biztosítani tudja érdekeinek védelmét a hitelintézetek felé. Állami agrárbankok vennék át az általános mezőgazdasági biztosítást, s az állam, a szövetkezetekkel karöltve, gondoskodna a szakoktatásról. Elengedhetetlen a földművelést kiegészítő új, helyi iparágak létrehozása, lehetőleg szövetkezeti alapon. Ez a parasztság iparcikkével való jobb ellátását biztosítaná, felvenné a túlnépesedésből származó

⁶⁹ Lásd erre a témakörre vonatkozólag: Leo Pasvolski, *Economic Nationalism of the Danubian States*. New York 1928.

⁷⁰ Leon Baranski, *East and Central Europe. /World Reconstruction Pamphlet Series, New Europe./* New York 1943, és ugyancsak tőle, „Reconstruction in Central-Eastern Europe.” *Free World*, 5. évf. 1943 április, 361-364. lapok.

⁷¹ „The Central European Region.” *New Europe*, 3. évf. 1943 április, 30-33. lapok

⁷² Zygmunt Slawinski, „Territorial Planning of Central European Area.” *Polish Economist* (London), 1. évf. 1943 április-június, 1-20. lapok.

⁷³ Gross, i.m. 62. l.

⁷⁴ *Ibid.*, 111-116. lapok.

munkaerőfelesleget, és enyhítené az ipar túlzott koncentrációját. Felsorolja a program, mint követelményeket, a termelés fokozásának ismert feltételeit s kiemeli az egyes termékek, helyi adottságoknak megfelelő területi elosztásának fontosságát. Javasolja a bizonyos termékek előállítására szakosított faluközösségek kialakítását. Aláhúzza a parasztság egyik legfontosabb követelését, a mezőgazdasági termékek árának nemzeti és nemzetközi viszonylatban méltányos megállapítását, vagyis az agráröllő megszüntetését. Érdekes a program álláspontja a vámpolitikai kilátásokkal kapcsolatban: nem tartja lehetőnek az egyes államok érdekeit védő vámrendszerek megszüntetését. Befejezéséppen a Szövetségesekhez fordulnak e program szerzői, akik között Mikolaczky, Gavrilovic és mások mellett Károlyi Mihály is ott volt, kijelentve, hogy nem elég felszabadítani Közép- és Kelet-Európa népeit, hanem hathatós segítséget is kell ezeknek nyújtaniuk a demokratikus újjáépítés terén.

Közép- és Kelet-Európa gazdasági egységének kialakítása döntően függött egy regionális pénz- és bankrendszer kiépítésétől, e tétel már a két világháború közötti időszak óta világossá vált.⁷⁵ Leon Baranski ezért azt javasolja, hogy az egyes államok központi bankjai között egy kölcsönös egyezményt kell létrehozni, melyben a bankok kötelezettséget vállalnak, hogy az unió minden tagjának pénzegységét korlátlanul beváltják, s e különféle bankjegyeket saját kibocsátásuk fedezetére használják fel. A devizák árfolyamát le kell rögzíteni s megállapodni, hogy a különféle pénznemek cseréjét a megállapított szinten fogják lebonyolítani. A továbbiakban Baranski egy központi szerv felállítását javasolja, mely ellenőrizné, hogy az egyes nemzeti bankok hitelpolitikája az általános pénzügyi tervnek megfelelő-e; e pénzügyi terv maga is egy szélesebb körű beruházási terv része lenne. A következő lépés tehát egy közös beruházási és hitelpolitika megállapítása, ami az összes tagország felhasználható tőkéjét egy közös szerv kezében egyesítené. Ez a szerv a közös gazdasági terv céljainak megvalósításában a legmegfelelőbb módon használná fel ezt a tőkét. Baranski még az óvatosabb és kevésbé idealista közgazdászok közé tartozott. Voltak ugyanis olyanok, akik a gazdasági integrálódás alapjául egy közös pénznemet elengedhetetlennek tartottak mondván, hogy a gazdasági tervezés leküzdhetetlen nehézségekkel néz szembe, ha a régimódi devízaváltási problémákkal kellene küzdelem.

A gazdasági egység kialakításának gondolata és fontossága szintén megnyilvánult a háború alatti nyugati köztudatban. Ennek mértékére jellemző, hogy az *Economist* így ír 1942 január 24-én: „Feltétlenül szükséges a Lengyelországtól Görögorszáig terjedő egész térség ipari és ásványi forrásainak és erőinek központosítása.” Sumner Wells pedig, az Egyesült Államok politikájának e korbéli egyik legfontosabb egyénisége, elismeri egy közép-kelet-európai föderáció létrehozásának szükségességét, bár előre látja a Szovjetunió ellenkezéséből majdan származó nehézségeket. Teljes mértékben kiáll azonban a regionális együttműködés gondolata mellett, s különösen lelkesedik egy dunavölgyi T.V.A. (*Tennessee Valley Authority*) felállításának ötletéért. Meg van arról győződve, hogy egy ilyen nagyszabású ipari létesítmény elsőrendű szerepet fog játszani a nemzetiségi ellentétek eltüntetésében: „Egy ilyen létesítmény által nyújtott elektromos energia át fogja törni az egyes nemzetiségeket elválasztó határvonalakat egész Kelet-Európában, s húsz éven belül egy teljesen új ipari civilizációt teremthet ebben a térségben.”⁷⁶

Sokkal nehezebb kérdésként jelentkezett a föderáció eszméjével foglalkozók részére a szociális probléma megoldása. Véleményük szerint, s itt elsősorban a csehszlovák politikusokról, közgazdászokról és szociológusokról van szó, az unió leendő tagállamaiban teljesen eltérő, sőt egymással ellentétes társadalmi állapotok uralkodnak, ezért lehetetlen ezek politikai és gazdasági integrációjára gondolni a társadalmi és politikai viszonyok harmonizálása nélkül. Ez szemükben az

⁷⁵ Lásd Hantos Elemérnek a két világháború között kiadott, idevonatkozó tanulmányait.

⁷⁶ Sumner Wells, *The Time for Decision*. New York-London 1944, 254. l.

unióhoz csatlakozó minden államon belül egy demokratikus és progresszív társadalmi rendszer megvalósítását jelentette. Erre vonatkozólag jellemző Jan Kozak egy megjegyzése: „Közép- és Kelet-Európában a legfőbb baj a társadalmi formák összeegyeztetlensége... A demokratikus csehszlovákok, akik senkire sem néznek fel, és senkire sem néznek le, soha nem tudnak egy nevezőre jutni a feudális uraik és azok polgári társai által igában tartott magyarokkal. A világnak ezen a részén a társadalmi állapotok harmonizálása elsőrendű szükségesség.”⁷⁷

A nevelésügy újjáépítésére Vojta Benes, a *Central and Eastern European Planning Board* munkatársa, dolgozott ki egy részletes tervet. 1943 áprilisában ez az intézmény, az Egyesült Államok Nevelésügyi Újjáépítéssel Foglalkozó Különbizottságával és a new yorki egyetemmel karöltve, ankétot rendezett a térség államai között szükséges kölcsönös kulturális segítségről és diákok, valamint professzorok cseréjéről.

3. A nemzetközi politikai háttér

A közép-kelet-európai föderációra vonatkozó tervek ebben a korban éppúgy mint bármikor azelőtt, az egykori politikai helyzet függvényei, s néhány e tájon állandóan működő politikai erő eredőjei voltak.

Az állandó összetevők között a legfontosabb a nagyhatalmak mindenkor beleavatkozása az események menetébe s érdekeik védelme a tájon lakó népek legalapvetőbb szükségleteinek semmibevevésével. Ennek a tényezőnek minden természetes fejlődést gátló hatása már nyilvánvalóvá vált a két világháború között, a Tardieu terv megvitatásának idején. A második világháború alatt az elsőszámú követelés az egész térséget igájában tartó német hatalom visszaszorítása volt annak garanciájával, hogy soha többet vissza ne térhessen e népek szolgasorsba döntésére. Ennek a törekvésnek vetületeként jelentkezett a csehek és lengyelek nézeteltérése Ausztriával kapcsolatban. A lengyelek ki akarták hagyni Ausztriát, mert attól féltek, hogy ezen az államon keresztül a fiatal unióban közvetlen német befolyás fog érvényesülni. A csehek viszont elengedhetetlennek tekintették Ausztria részvételét a föderáció szempontjából abban a hitben, hogy Ausztriának a föderációból való kizárása esetén elkerülhetetlen, rövidebb vagy hosszabb időn belül, egy újabb *Anschluss*, tehát egy közvetlen nagynémet jelenlét a Dunamedencében. Ez a véleménykülönbség annál inkább feltűnő, mert a lengyelek az uniót a legszélesebb alapon akarták létrehozni egységes szövetséget alkotva a Baltikumtól az Aegei-tengerig, míg a csehek vezetője, Eduard Benes ezt megelőzően egy északi és egy déli szövetség létrehozását javasolta. Benes világosan kifejezi egy hasonló fejlődés szakaszait a *Foreign Affairs*-ben napvilágot látott cikkében.⁷⁸ Először egy északi – cseh-lengyel – szövetségi állam szervezését javasolta, s ezt már egy befejezett ténynek tartja, melyet egy balkáni szövetség egészítene ki. Az északi szövetséghez az idők folyamán Ausztria, Magyarország, sőt esetleg Románia is, csatlakozhatnának. E két államalakulat egy spontán kohézió elismerésének felelne meg a jelzett államok között, de Benes kifejezte azt a reményét is, hogy évek múlva egy természetes híd jön létre a két szövetség között mely végeredményben egyesülésükhöz fog vezetni.

⁷⁷ Jan Kozak, „America and the Post-War World.” *Oberlin Alumni Magazin*, 1942 december, 5-6 és 14-15. lapok.

⁷⁸ Eduard Benes, „The Organization of Post-War Europe.” *Foreign Affairs*, 20. évf. 1942 január, 226-242 lapok.

A háború utáni remények a háborús események változásával hullámoztak, s a föderációs elképzelések is a várható kilátások függvényei voltak. Az angolszász hatalmak 1943-as terve egy balkáni invázió megindítására, egycsapásra reális háttérrel biztosít az e hatalmaktól szívesen látott közép-kelet-európai uniós törekvéseknek. Winston Churchill 1943 március 21-én az angol alsóházban mondott híres beszédében, teljes mértékben kiáll az integrálódás gondolata s ennek feltétlen szükségessége mellett:

„Azt hiszem, érdemes mindenesetre tanulmányozni azt az elképzelést, mely szerint a nagyhatalmak oldala mellett egy bizonyos számú államcsoporthoz tartozó államok konföderációnak kellene létrejönnie, melyek saját képviselőik útján nyilvánítanák akarataikat. A nagyhatalmak és az említett államcsoporthoz tartozó államok együttesen alkotnának egy tanácsot, vagy más őket összefogó intézményt. A legőszintébben remélem, hogy államaink életében széles, közös alapokon meg fogjuk tudni valósítani az integrációt anélkül, hogy a régi kis történelmi népek egyéni jellemzőit és hagyományait szétrombolnánk. Hiszem azt is, hogy mindez összhangban lenne Nagy Britannia, az Egyesült Államok és Oroszország mindenkor, alapvető érdekeivel. E hatalmak őszinte és összehangolt magatartása és közvetlen részvétele nélkül e tervek semmiképpen sem válhatnak valósággá. Így, és csak így, fog újra felragyogni Európa dicsősége.”⁷⁹

Ebben a légkörben egyre magasabbra csap a tervezgetők reményeinek tüze. Általános az a felfogás, hogy országaik felszabadításában az érdekelt népeknek is részt kell venniük, mind az otthonmaradottnak, mind a kintlévőknek. „Közép-Európa népei! Saját erőnközl kell magunkat felszabadítanunk!” – üzeni Sikorski lengyel miniszterelnök, Lisszabon közvetítésével, az ellenállási mozgalmakhoz intézett kiáltványában. Valószínű, hogy emögött a törekvés mögött az a politikai megfontolás is rejtett, különösen a lengyel vezetőknél, hogyha sikerülne a kelet-európai területeket az ottlakó népek tevékeny és döntő részvételével felszabadítani, akkor a nagyhatalmaknak kevesebb joguk lesz a táj politikai rendezésébe beleavatkozni. A lengyelek ebben az időben vezetőszerepet játszanak az emigrációban és súlyukat növelik a rendelkezésükre álló, viszonylag jelentős katonai egységeik is. Anders tábornok Közel-Keleten állomásozó lengyel hadserege készenlétben áll a balkáni invázióban való részvételre. Szerepe a lengyel kormány utasításai értelmében az lenne, hogy Közép-Kelet-Európa ellenálló erőit zászlaja alá gyűjtse. A partraszállás után Mihajlovic csetnikjeinek támogatására számítottak, s ezekkel együtt akartak Magyarország és Románia felé elterjedni. A belső felkelés kibontakozása után a két ország ellenálló mozgalmainak erői is csatlakoznának, és a lengyel, szerb, magyar, román hadseregek észak felé fordulva a lengyelországi ellenállás csapataival egyesülnének, hogy ezt követően találkozzanak a Vörös Hadsereggel. Ezekben az években a nemzetközi sajtó is egyre többet foglalkozott Közép-Európa jövőjével, s egymást érik a cikkek, nyilatkozatok, írások. Az ezekben kibontakozó képben a föderatív megoldás egyértelművé válik Közép-Európa újrendezésével.

Azonban olyan megnyilatkozások is napvilágot láttak emigrációs körökben, melyek a szövetségi állam szláv többségétől való félelemnek adtak hangot, s ezek között az egyik legjelentősebb Basil J. Vlaviános, a New Yorkban görög nyelven megjelenő *The National Herald* című lap kiadójának, a görög liberálisok Politis mellett legkiemelkedőbb vezetőjének, 1944 júliusában megjelent cikke, melyben kiáll ugyan a közép-kelet-európai föderáció terve mellett, de azzal a megkötéssel, hogy ezt nem lehet etnikai alapon létrehozni egy nagyszláv állam formájában. „Görögök, albánok, románok, magyarok és törökök azok az erők, melyek ellensúlyozni fogják a

⁷⁹ *United Nations Review*, 3. évf. 1943 április 15, 151. l.

szláv elemet a létrehozandó szövetségben. Ez a tény hozza magával egy ilyen eszme megvalósításához elengedhetetlenül szükséges bizalmat."⁸⁰

Közben a háborús események új fordulatot vesznek, a balkáni angolszász invázió egyre késik, s helyette egy új fenyegető rém sötétlik fel Közép- és Kelet-Európa felett, az ennek a tájnak birtoklására mindig áhító Oroszország helyére lépő totális hatalom, a Szovjetunió. Ez a fenyegetés nemcsak egy semmi eszköztől vissza nem riadó nagyhatalom, hanem egy új, embertelen ideológia térhódítását is jelenti. Tito egyre nagyobb sikereket ér el Jugoszláviában, partizánjaival szétveri Mihajlovic csetnikjeit és a nép nagy részének támogatásával kezébe ragadja az ellenállás vezetését. A német csapatok visszavonulnak a keleti fronton, a hadműveletek közelednek Lengyelország felé, s a viszony – elsősorban az orosz-lengyel határkérdés miatt – egyre inkább romlik a szovjet kormány és a lengyel emigrációs kormány között. Az incidensek során nyilvánvalóvá válik, hogy tartós és őszinte lengyel-orosz viszonyra nem lehet számítani, bár Sztálin és Hitler lengyelországi osztozkodása óta lényegesen megváltozott a világpolitikai helyzet.

A Szovjetunió barátságtalan magatartása döntő volt a föderációs tervek jövőjének szempontjából. A kis népek sorsa a nagyhatalmi érdekek függvényeként, ezek viszonya alakulásának megfelelően dőlt el, s törekvéseiket egy csapásra elsöpörte egy érdekelt nagyhatalom kívánsága. A szovjet álláspont Malininnek *A háború és a munkásosztály* nevű moszkvai folyóiratban 1943 augusztusában megjelent cikke foglalta össze, melyet a washingtoni orosz nagykövetség még ugyanabban a hónapban leközlött tájékoztatójában. A szokásos szovjet taktikával ez az írás antidemokratikusnak és reakciónak minősíti a közép-kelet-európai föderációs terveket:

„Bizonyos antidemokratikus körök Európa újjászervezésében a legképtelenebb terveket dolgozzák ki; ezek a Szovjetunió ellen irányulnak és a háborút követő újjárendezésből való kirekesztését szolgálják. Főleg a müncheni politikáért felelős angolok, Bullitt, Hoover és hasonló izolacionista amerikaiak, valamint Lengyelország, Magyarország, Ausztria és a balti államok menekültjeiből toborzódnak. E csoportok tevékenysége és a tervek, amiket kidolgoznak, semmi újat nem mutatnak fel; minden Európa bolsevizálásának hamis jelszava körül forog. A legjellemzőbb e tervek közül Kelet-Európa föderációjára vonatkozik; lengyel államférfiak váltak ennek a föderációnak legelszántabb propagandistáivá.”⁸¹

A kocka el volt vetve. A Németország ellen vívott totális háborúban minden erőre és szövetségesre szükség volt a győzelem biztosítására. Az angolszász hatalmak nem kockáztathatták életbevágó érdekeiket egy későbbi európai rendezés és a dunatáji kis népek sorsa miatt. A Szovjetunió az 1943-as teheráni konferencián bejelentette igényét erre a térségre, s kívánságának jogosságát elismerték. A nyugatiak annál is inkább lemondottak e térség politikai jövőjének kialakításába való erőteljesebb beleszólásról, mert a balkáni invázió lehetősége egyre haványult s nyilvánvaló lett, hogy győzelem esetén a Vörös Hadsereg fogja Közép-Kelet-Európát megszállni.

A helyzet alakulásával kapcsolatban az emigrációban egy kettős magatartás mutatkozott az egyes vezetők és föderációs terveket szövögetők részéről. Sikorski, az 1943-ban elhunyt lengyel miniszterelnök, volt a vezéralakja annak az irányzatnak, mely semmiképpen sem nyugodott bele a dolgok ilyen alakulásába s próbált kiutat keresni. A föderációnak új szerepet szánva, ezt mint a germán és az orosz nagyhatalmak közé iktatott ütközőállamot képzelték el, nemcsak a kis népek

⁸⁰ Basil J. Vlaviános, „Anti-Balkan Ideals.” *The National Herald*, 1944 április 13.

⁸¹ Gross, i.m.

függetlenségét védve ezzel, hanem az európai nagyhatalmi egyensúly biztosításának zálogát látták benne. A lengyel kormány és az emigráció legnagyobb része teljes joggal félt nem a német agresszió kiújulásának veszélyétől, hanem a szovjet nagyhatalmi terjeszkedéstől, mely nyilván nem felejtette el a cárizmus idején szerzett történelmi tapasztalatokat, amint ezt az 1939-es német-szovjet szerződés is megmutatta. Sikorski, a másik oldalt képviselő Benes által vezetett csoporttal szemben, a kis népek kibékülésének híve, s azokat is a föderációba akarja vonni, akik „egyenlőre ugyan sorsukat a Hitlerével kötötték össze.”⁸²

A másik csoportba tartoztak azok, akik bizalmat tápláltak a Szovjetunióval szemben, s keresték egy reálpolitika útján az együttműködés lehetőségét. Benes sugalmazására a föderációnak a keletet a nyugattal összekötő híd szerepét szánták, nem pedig azt, hogy ennek az államalakulatnak kellene elhatárolni a veszélyes, totalitáriánus hatalmat Európa többi részétől. Világosan jelentkezik ez az elgondolás Sava N. Kosanovicnak, a *Central and Eastern European Planning Board* volt elnökének, soraiban:

„A Balti- és az Aegei-tenger és az Adria között elterülő tájnak kell a Szovjetunió és a nyugati demokráciák közötti hidat képeznie... Nem szabad belőle egy a Szovjetunió és a Nyugat közötti ütközőállamot csinálni. Bárki egy hasonló megoldást akarna rákényszeríteni az itt élő népekre, azok visszautasítanak, mert azt jelentené, hogy országaik a közeljövőben egy új háború színterévé s egy új konfliktus áldozataivá válnának. A jugoszlávok, csehek, lengyelek és görögök már eleget szenvedtek, s még a szükségesnél is több erkölcsi erővel hoztak áldozatot nemcsak a saját érdekükben, hanem az emberiség eszméiért, nem érdemelnek meg tehát egy ilyen sorsot. Ezek a népek egyszerű, mindennapi emberekből állanak, s egy ilyen egyszerű, mindennapos békére szolgáltak rá.”⁸³

Kosanovic „idealista” felfogásával s a „common man”-be vetett szocialista ízű hitével szemben Benes tudatos reálpolitikát űzött, kereste országa számára a legkedvezőbb jövő megoldást, félretéve elveket s nem törődve mások érdekeivel. A Sikorski halálával meggyengült s időszerűtlenné vált megmondolást valló másik politikai csoporttal ellentétben számol azzal, hogy Európa keleti fele, Németország leverése után s akarva-nem akarva, a szovjet érdekszférába kerül. Teheránban a nyugatiak beleegyeznek a közös csehszlovák-orosz határ létesítésébe; Sztálin és Benes – közvetlenül Teherán után – barátsági szerződést kötnek 1943 december 12-én. Benes még gondol arra, hogy a csehszlovák-lengyel föderációt meg kell valósítani, mely a Szovjetunióval a legteljesebb mértékben együttműködne, s ez utóbbi később csatlakozhatna is hozzá. A lengyel kormány és emigráció ellenkezése miatt azonban hamarosan elejtette ennek a megoldásnak a lehetőségét és ezzel végleg fátylat borított az összes világháború alatti föderációs elképzelésre.

⁸² Wladislaw Sikorski, „Poland Wants a Total Peace.” *Collier's*, 3. évf. 1943 április 3, 11. és 61-62. lapok.

⁸³ Sava N. Kosanovic, „Eastern Europe Awaits a Common Man's Peace.” In *The People's Peace*. New York 1943, 135-136. lapok.

EPILOGUS – 1945 UTÁN

Az előzőekben ismertetett tervek és elgondolások mutatják, hogy mennyire benne élt a dunatáji népek köztudatában, még a második világháború alatt is, az összefogás szükségessége, s erre az egyetlen lehetséges megoldásnak egy közép-kelet-európai föderatív állam létrehozása látszott. Az is kitűnt azonban, hogy a háború vége felé ezek az elképzelések egyre inkább vesztek a realitásukból, – a győzelem felé haladó nagyhatalmak egyikének merev ellenkezése miatt.

A teheráni, jaltai és potsdami egyezményekben a Szovjetunió végkép elnyerte a Dunatáj fölötti hegemoniát, s biztosította a maga számára a helyzet rendezésének kizárólagos jogát. A szovjet álláspont végig nem változott: minden közép-kelet-európai föderatív tervet reakciónak és sajátmaga ellen irányulónak tekintett. A szovjet politika a „divide et impera” régi elvének alapján kijátsza egymás ellen a Dunatáj kis népeinek nacionalizmusát, mélyíteni igyekszik a közöttük fennálló ellentétet, hogy uralkodhasson rajtuk. Így a Szovjetunió ebben a térségben mint retrográd történelmi erő jelentkezik.

Bukásra volt ezért ítélve Dimitrov bolgár miniszterelnök törekvése is, aki 1947-ben egy jugoszláv-bolgár szövetségi állam létrehozásán fáradozott. Dimitrov fiatal korától kezdve híve volt a szövetségi eszmének, elsősorban egy balkáni szövetség kialakításának. Tito Jugoszláviájával folytatott tárgyalásai nemzetközi visszhangot keltettek; a két államférfi a Szovjetunió hozzájárulásának megnyerésére közvetlen megbeszélést folytatott Sztálinnal, – kezdeményezésüknek azonban semmi eredménye nem lett, mert egyrészt a két ország együttműködése a közöttük lévő nehéz problémák rendezését követelte volna meg, másrészt a szovjet vezetők nem támogatták a tervet, s a többi nagyhatalom közül Nagy Britannia teljes mértékben ellenezte megvalósítását.

A térség többi államférfia közül Nagy Imre, az 1956-os forradalmi magyar kormány elnöke, nyíltan kiállt a táj kis népeinek szoros együttműködése mellett. A *Közgazdaság* nevű folyóirat hasábjain 1947 márciusában írt cikkében, de más műveiben is, hirdeti az összefogás szükségességét; egy konkrét föderációs elképzelésig azonban nem jut el. Számára az együttműködés mindenekelőtt gazdasági vonalon jelentkezik parancsoló erővel, különösen a mezőgazdaság terén. Az együttműködés lehetséges alapját, a kommunista ideológiának megfelelően, a Dunatáj államainak közös társadalmi és politikai berendezkedésében, az ún. népi demokratikus rendszerben találta meg. Ideje és lehetősége nem volt arra, hogy koncepcióját akár 1953-54-es első miniszterelnöksége alatt, akár 1956-ban valósítsa meg.

BIBLIOGRÁFIA

- Adamic, Louis. 1943. *Wanted: An Approach to the Postwar Problem*. /New Europe Pamphlet Series. No. 4/ New York.
- Adamkiewicz, George. 1942. "Consolidation of West Central Europe." *Contemporary Review* (London), 162. évf. 1942 október, 214-217. lapok.
- Agrarian Problems From the Baltic to the Aegean: Discussion of a Peasant Programme*. /The Royal Institute of International Affairs./ London 1943.
- Armstrong, Hamilton Fish. 1926. *The New Balkans*. New York.
- . 1943. "Datum Point." *Foreign Affairs*, 22. évf. 1943 október, 1-10. lapok.
- Baranski, Leon. 1943. *East and Central Europe*. /World Reconstruction Pamphlet Series, New Europe./ New York.
- . 1943. *The Danube Basin and the German Economic Sphere*. New York.
- . 1943. "Reconstruction in Central-Eastern Europe." *Free World*, 5. évf. 1943 április, 361-364. lapok.
- Basch, Antonin. 1943. "European Economic Regionals." *American Economic Review*, 33. évf. 1943 március, 408-419. lapok.
- Bee, John. 1942. "Economic Problems in Balkan Federation." *Great Britain and the East*, 58. évf. 1942 január, 6. l.
- . 1942. "Balkan Reconstruction Problem." *Great Britain and the East*, 59. évf. 1942 október 10, 21. l.
- Bell, M.T.M. 1942. "Balkan Union: Work Yet to Be Done." *Great Britain and the East* (London), 58. évf. 1943 március, 8. l.
- Benes, Eduard. "Central European Stability and Yugoslavia." *Journal of Central European Affairs*, 3. évf. 1943 április, 24-37. lapok.
- . 1944. *Czechoslovak Policy for Victory and Peace: The fourth message of the President of the Republic to the State Council on February 3, 1944*. London.
- Benes, Vojta. 1943. *A Proposal for the Reconstruction of the Educational System in Post-war Eastern and Central Europe*. /New Europe Pamphlet Series, No. 1./ New York.
- . 1943. "Internationalization of Social Insurance." *Left News* (London), No. 84, 1943 június, 2508-2510. lapok.
- . 1943. "The Problem of Nationality – The Sociological Approach." *Antioch Review*, 3. évf. 92-97. lapok.
- Beveridge, William. 1942. *Social Insurances and Allied Services*. New York.
- Brecht, Arnold. 1943. "Limited Purpose Federations." *Social Research*, 10. évf. 1943 május, 135-151. lapok.
- Bicanich, Rudolf. 1942. *Agricultural Overpopulation*. /Yugoslav Postwar Reconstruction Papers. 1. kötet, No. 3./ New York.
- Bodson, Victor. 1943. "The Small Nations." *New Europe*, 3. évf. 1943 október, 4-6. lapok.

- Carr, Edward H. 1942. *Conditions of Peace*. New York.
- "Central and East European Planning Board." *Free World*, 4. évf. 1942 október, 79-82. lapok.
- Churchill, Winston. "Speech Broadcasted on March 21, 1943 – Passage on Federation." *United Nations Review*, 3. évf. 1943. április 15, 150-153. lapok.
- Ciolkosz, Adam. 1942. "The Atlantic Charter (Article V) and East-Central Europe." *New Europe*, 1942 június, 192-196. lapok.
- Crane, John O. 1931. *The Little Entente*. New York.
- Cross, S.H. 1941. "The Future of Dispossessed Slavs." *New Europe*, 1. évf. 1941 február, 52-54. lapok.
- Crozier, Emmet. 1943. "The World Ahead: Central and Eastern Europe Poses Knotty Problems for the Planners." *New York Herald Tribune*, 1943. június 20.
- Czechoslovak Ministry of Foreign Affairs. *Czechoslovakian Post-War Europe: Problems of Reconstruction*. London 1942.
- Czechoslovak National Council of America. 1941. *Hapsburgs and the Central European Federation*. Chicago.
- Czernin, Ferdinand. "Austria and Central Europe." *New Europe*, 3. évf. 1943 július-augusztus, 12-13. lapok.
- . "Eastern European Federation, Yes or No?" *New Europe*, 3. évf. 1943 október.
- . "Eastern European Federation." *New Europe*, 3. évf. 1943 december, 9. l.
- . 1943. *Russia and Postwar Europe*. New Haven, Conn.
- Danubian Club. 1943. *Central and South-East European Union*. Report of the Danubian Club. London, 1943 október.
- Davis, Malcolm. 1943. "The Danubian Economic Inquiry of 1936." *New Europe*, 3. évf. 1943 április, 23-30. lapok.
- Deák, Francis. 1928. *Hungarian-Rumanian Land Dispute*. New York.
- . 1944. *On the Threshold of World Order*. /Foreign Policy Association. Headline Series./ New York.
- Democratic Postwar Reconstruction in Central Eastern Europe*. 1943. Ed. L. Corey. /Antioch Reconstruction Series, No. 1./ Yellow Springs, Ohio.
- Deutsch, Julius. 1943. "Austria Back on the Map." *New Europe*, 3. évf. 1943 december, 9. l.
- Doman, Nicholas. 1943. "World Reconstruction and European Regionalism." *Social Forces*, 21. évf. 1943 március, 265-272. lapok.
- Egoroff, P. 1936. "Die Arbeit in der Landwirtschaft." In Moloff, et al. *Die Sozial-Ökonomische Struktur der bulgarischer Landwirtschaft*. Berlin.
- . 1939. *Economics of Peasant Farming*. London.
- "Federation – Hope of the Future." *Poland Fights*, 3. évf. 1943 január 30.
- Feierabend, Ladislav. "Czechoslovakia in Central Europe." *Journal of Central European Affairs*, 2. évf. 1943 január, 357-368. lapok.
- Fischer, A.J. 1942. "South-Eastern Protectorate." *The Central European Observer* (London), 13. évf. 1942. október 16, 333. l.
- Fotitch, Constantin. 1941. "What Southeastern Europe Expects." *Free World*, 1. évf. 1941 november, 149-153. lapok.

- Furlan, Boris. 1943. "Nationality in the Balkans." *Antioch Review*, 3. évf. 1943, 97-106. lapok. "The Future of Austria." *The Central European Observer* (London), 15. évf. 1944. április 14, 113. l.
- Gavrilovich, Stojan. 1943. "The Balkans." *New Europe*, 3. évf. 1943 október, 10-11. lapok.
- Geshkoff, Theodore I. 1940. *Balkan Union: A Road to Peace in Southeastern Europe*. New York.
- Gratz, Gustav és Schuller, Richard. 1925. "Die aussere Wirtschaftspolitik Österreichs-Ungarns, Mittel-Europäische Pläne." In *Economic and Social History of the World War*. Ed. by J.T. Shotwell. Bécs.
- Gregoire, Henri. 1941. "The Balkans and Their Invaders." *New Europe*, 1. évf. 1941 június, 166-168. lapok.
- . 1944. "Europa Powojena." *Robotnik Polski /Pismo Sekcji Zagranicznej P.P.S./*, London, 5. évf. 1944 június 15.
- Gross, Feliks. 1941. "Some Trends in European Federalism." *New Europe*, 1. évf. 1941 szeptember, 263-265. lapok.
- . 1942. "Federation Versus Universalism." *New Europe*, 2. évf. 1942 január, 47-50. lapok.
- . 1942. "The Central and Eastern European Planning Board." *New Europe*, 2. évf. 1942 március, 90-91. lapok.
- . 1943. "The Problem of Central Europe's Reconstruction." *New Leader*, 1943 február 20.
- . 1943. "Regional Units Seen Essential in New Europe." *New York Herald Tribune*, 11 július 1943.
- . 1944. "Peace Planning for Central and Eastern Europe." *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 132. évf. 1944 március, 169-176. lapok.
- Halecki, Oskar. 1940. "Federal Tradition in Central Eastern Europe." *New Europe*, 1. évf. 1940 december, 11-12. lapok.
- . 1943. "East Central Europe in Postwar Organisation." *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 232. évf. 1943 július, 52-59. lapok.
- . 1944. "The Historical Role of Central and Eastern Europe." *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 233. évf. 1944 március, 9-18. lapok.
- Hambro, C.J. 1942. *How to Win the Peace*. Philadelphia.
- Hanc, Josef. 1941. "From Polish-Czechoslovak Collaboration to Eastern European Organisation." *New Europe*, 1. évf. 1941 június, 174-176. lapok.
- . 1942. *Eastern Europe and the United States*. /America Looks Ahead Pamphlet Series, No. 7./ Boston.
- . 1942. *Tornado Across Eastern Europe*. New York.
- . "Some Misconceptions About Central and Eastern Europe." *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 232. évf. 1944 március, 19-24. lapok.
- Hantos, Elemér. 1935. *Die Neuordnung des Donauraumes*. Berlin.
- . 1939. *Le régionalisme économique en Europe*. Paris.
- Hapsburg, Otto. 1942. "Danubian Reconstruction." *Foreign Affairs*, 20. évf. 1942 január, 243-252. lapok.
- Hertz, Frederick. 1940. "Danubian Union." *Contemporary Review*, 157. évf. 1940 március, 289-290. lapok.
- Herzog, Milan. 1941. "Yugoslavia and Federalism." *New Europe*, 1. évf. 1941 október, 323-324. lapok.

- . 1942. "Past and Future Collaboration in South Eastern Europe." *New Europe*, 2. évf. 1942 június, 196-198. lapok.
- Hodza, Milan. 1941. "Central European Federation." *Contemporary Review*, 160. évf. 1941 október, 233-238. lapok.
- . 1942. *Federation in Central Europe: Reflections and Reminiscences*. London-New York.

Independent Central European Federal Association. 1943. *Commonwealth of Central Europe*. London.

- Jackh, Ernst. 1941. "Balkans Regionalism." *New Europe*, 1. évf. 1941 március, 95-96. lapok.
- . 1941. "The Future of Danube." *Journal of Central European Affairs*, 1. évf. 1941 július, 127-147. lapok.

- Kaufmann, Fritz. 1943. "Central Europe After the War." *Free World*, 6. évf. 1943 október, 359-363. lapok.
- Kerner, Robert és Harry N. Howard. 1936. *The Balkan Conference and the Balkan Entente, 1930-1935*. Berkeley, California.
- Kosanovich, Sava N. 1943. "Eastern Europe Awaits a Common Man's Peace." In *The People's Peace*. New York.
- Kovacs, Frederic. 1941. *Untamed Balkans*. New York.
- Kozak, Jan B. 1943. *Democratic Ideas in Postwar Education in Central and Eastern Europe*. (New Europe Pamphlet Series, No. 3./ New York.
- Kulski, W. 1943. "Poland in Central Europe." *Journal of Central European Affairs*, 2. évf. 1943 január, 369-376. lapok.
- Kunosi, Alexander. 1943. "The Role of Regionalism in Central Europe." *The Central European Observer* (London), 20. évf. 1943. január 8, 4-5. lapok.
- Kybal, Milic. 1942. "Federative Movements in East-Central Europe." *World Affairs Interpreter*, 13. évf. 84-88. lapok.

- Langer, Olgierd. 1943. "Freedom from Want for Polish Peasants." *New Europe*, 3. évf. 1943 március, 3-5. lapok.
- Laserson, Max W. 1943. "The Development of Soviet Foreign Policy in Europe, 1917-1942: A Selection of Documents." *International Conciliation*, No. 386, 1943 január.
- Lengyel, Emil. 1939. *The Danube*. New York.
- Liebermann, Herman. 1942. "The Federation of Militant Nationalism." In *For Your Freedom and Ours*. New York.
- Liverpool Discussion on Czechoslovak-Polish Confederation. *The Central European Observer* (London), 19. évf. 1942 június 12.
- Lorwin, Lewis L. 1943. *Postwar Plans of the United Nations*. New York.
- . 1943. "Geo-economics Versus Geo-politics: A Basis for United Nations Policy." *World Economics*, 1. évf. 1943 január, 10-28. lapok.
- Lundeberg, George. 1942. "Regionalism, Science, and Peace settlement." *Social Forces*, 21. évf. 1942 december, 131-137. lapok.

- Macartney, C.A. 1934. *National States and National Minorities*. /Royal Institute of International Affairs./ London.
- . 1937. *Hungary and Her Successors*. London.
- . 1942. *Problems of the Danube Basin*. New York.
- Machray, Robert. 1929. *The Little Entente*. New York.
- Malinowsky, Wladyslaw R. 1943. "Toward Polish-Soviet Understanding." *New Europe*, 3. évf. 1943 november /Supplement/.
- Maritain, Jacques. 1940. "Europe and the Federal Idea." *Commonweal*, 31. évf. 1940 április 30, 554-557. lapok.
- Masaryk, Thomas. 1918. *The New Europe (The Slav Standpoint)*. London/Washington.
- . 1927. *The Making of a State*. London.
- Matitch, Miloslav. 1933. *Projet d'union danubienne: le point de vue yougoslave*. Paris.
- Meiksnis, Gregory. 1943. *The Baltic Riddle*. New York.
- Mirkovich, Nicholas. 1942. "East Europe's New York Charter." *The Dalhousie Review*, 22. évf.
- . 1942. "The Greek-Yugoslav Treaty and the Balkans." *New Europe*, 2. évf. 1942, 68-69. lapok.
- . 1942. ed. *Yugoslav Postwar Reconstruction Papers*. /Economic Committee of the Central and eastern European Planning Board./ 1. kötet. No. 2. New York.
- Mühlstein, Anatol. 1940/1941. "The United States of Central Europe." *New Europe*, 1. évf. 1940 december-1941 május, 5-8, 31-35, 60-61, 113-116. lapok.
- Narriott, J.A.R. 1940. *Federalism and the Problem of the Small States*. London.
- Necas, Jaromir. 1941. *Czechoslovak Post-war Reconstruction Problems*. /Czechoslovak Ministry of Information./ London.
- Odlozilik, Otakar. 1940. "Bohemia and Poland in Medieval Plan of European Organization." *Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America*, 1. évf. 1940. április 5, 432-439. lapok.
- . 1941. "A Czech Plan for a Danubian Federation." *Journal of Central European Affairs*, 1. évf. 253-274. lapok.
- . 1943. "Nationality North of the Danube." *Antioch Review*, 3. évf. 106-116. lapok.
- Omannery, P.N. "A Carpathian Federation: Natural Wealth of 'Carpathia' and the Balkans." *Free Europe* (London), 1. évf. 1940 április 5, 209-210. lapok.
- "Organizacja Europy Srodkowej z Nadelsanych z Kraju 'Tez w Sprawie Polityki Zagranicznej i Organizacji Zycia Miedzynarodowego." *Robotnyik Polski w Wielkiej Brytanji*, 4. évf. No. 11, 1943. június 1.
- Osuky, Stefan. 1941. "Liberty of Uniformity in Eastern Europe." *Contemporary Review*, 160. évf. 1941, 278-282. lapok.
- Padelford, Norman J. 1935. *Peace in the Balkans: The Movement Towards International Organization in the Balkans*. New York.
- Paksts, Kazys. 1942. *The Baltoscandian Confederation*. /Lithuania Cultural Institute./ Chicago.
- Papanastassiou, Alexander. 1934. *Vers l'union balkanique: les conférences balkaniques*. Paris.
- Pasvolksy, Leo. 1928. *Economic Nationalism of the Danubian States*. New York.
- Pavel, Pavel. 1943. *Transylvania and Danubian Peace*. With a Preface by R.W. Seton-Watson. London.

- . 1944. *Why Rumania Failed*. With a Preface by W. Steed. London.
- Plutynski, Antoni. *We Are 115 Millions*. London.
- Political and Economic Planning. *European Order and World Order*. /Planning Pamphlet, No. 154./ London 1939.
- Politis, M.J. 1944. "Nationality in the Balkans." *New Europe*, 4. évf. 1944 július, 19-21. lapok.
- Poniatowski, Josef. 1935. *Przelidnienie Wsi i Rolnictwa*. Varsó.
- Popovici, Aurel. 1906. *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich: Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und Staatsrechtigkeit Krisen in Österreich-Ungarn*. Leipzig.
- Poznanski, Czeslav. 1944. "Zjednoczona i Unezwasnowolniona?" *Robotnyik Polski /Pismo Sekcij Zagranicznej P.P.S./* (London), 5. évf. No. 14, 1944. július 15.
- Pragier, Adam. 1940/1941. "Economic Elements of Postwar Situation in Eastern Europe." *New Europe*, 1. évf. 1940 december/1941 március, 15-16, 38-42, 57-59, 85-90. lapok.
- . 1943. "The Central European Region." *New Europe*, 3. évf. 1943 április, 30-33. lapok.
- . 1943. "Federation of Europe's Middle Zone." *Free Europe*, 8. évf. 1943 szeptember-november, 93, 126, 174-175. lapok.
- Pusta, Kaarel R. 1940. *The Soviet Union and the Baltic States*. New York.
- . "Is a Federation in the Baltic-Aegean Areas Possible?" *New Europe*, 1. évf. 1941 február.
- . 1943. *No German Dominated Federation: News Flashes From Czechoslovakia Under Nazi Domination*. /News Release, No. 200./ Chicago, 1943. augusztus 20.
- Ripka, Hubert. 1943. "The Sociological Weakness of Planning for Central and Eastern Europe." *Journal of Legal and Political Sociology*, 2. évf. 1943 október, 94-106. lapok.
- . 1944. *Small and Great Nations: The Conditions for a New International Organization*. /Czechoslovak Ministry of Foreign Affairs Information Service./ London.
- Robinson, Jacob et al. 1943. *Were the Minorities Treaties a Failure?* New York.
- Rosenstein-Rodan, P.N. 1943. "Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe." *The Economic Journal*, 53. évf. 1943 június/szeptember, 202-211. lapok.
- Roucek, Joseph S. 1939. *The Politics of the Balkans*. New York.
- . "Misapprehensions About Central-Eastern Europe in Anglo-Saxon Historiography." *Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America*, 2. évf. 1944. január, 353-371. lapok.
- Roxly, P.M. 1943. *The Geographical Background for a Central European Federation*. /Polish Publications Committee./ London.
- Sikorski, Wladislaw. 1943. *Speeches During his Visit to the United States in December 1942*. /Polish Information Center./ New York.
- . 1943. "Poland Wants a Total Peace." *Collier's*, 111. évf. 1943, április 3, 61-62. lapok.
- . 1943. *Les Ententes régionales*. Rapport présenté en date du 23 juillet 1943 á la Commission Juridique Interaméricaine á Rio de Janeiro.
- Skowronski, Thadeusz. 1942. *An Aspect of the Demographic Problem in Central and Eastern Europe and a Tentative Solution Thereof Through Migration and Industrialisation*. Report submitted to the Interamerican Juridical Commission on 1 November 1942 /mimeographed/.
- Slawinski, Zigmunt. 1943. "Territorial Planning of the Central European Area." *Polish Economist* (London), 1. évf. 1943 április-június, 1-20. lapok.
- Stanczyk, Jan. 1942. "For a Federation of Central Europe." *Free World*, 1. évf. 1942 január, 359-361. lapok.

- . 1943. "Federation of the Peoples of Central and Eastern Europe." *Free World*, 5. évf. 1943 január, 75-77. lapok.
- . 1944. "Central Eastern Europe and the U.S.S.R." *New Europe*, 4. évf. 1944 február, 12-14. lapok.
- Strassburger, Henryk. 1943. *The Core of a Continent: Problems of Central and Eastern Europe*. Philadelphia.
- . 1943. "Democracy and Autocracy." *New Poland* (London), 2. évf. nos. 7-8, 566-571. lapok.
- Strzetelski, Stanislaw. 1942. "Federation in Its Place." *New Europe*, 2. évf. 1942 január, 45-47. lapok.
- Suha, A. 1942. *Economic Problems of Eastern Europe and Federalism*. Cambridge.
- Tardieu, André. 1932. "Memorandum (on Economic Danubian Settlement). *Times* (London), 1932. március 18.
- Tiles, V.V. 1942. "An Unused Weapon: Federalisation." *Contemporary Review* (London), 62. évf. 1942 november, 260-273. lapok.
- Todorov, Kosta. 1943. "Can the Balkans Be Unified?" *American Mercury*, 1943 szeptember, 322-330. lapok.
- . 1943. *Balkan Firebrand*. Chicago.
- Treisner, Karl. 1941. "The Key Position of Europe: The Need of a Danubian Federation." *Catholic World*, 154. évf. 1941 október, 37-45. lapok.
- Underground Poland Speaks: Program for People's Poland*. /Polish Labour Group./ New York 1943.
- Union of Socialist Republics. Embassy of Washington. 1943. "What Is Behind the East European Federation Scheme?" *Information Bulletin*, 1943 augusztus 24 /reprint from *War and the Working Class*/.
- United States. Committee on Education and Reconstruction. Institute on Educational Reconstruction in Central and Eastern Europe. 1943. *Statement and Resolution*. New York, 8 April 1943.
- Valunski, A.M. 1944. *The Middle Zone and Its Transport Problems After the War*. /Free Europe Pamphlet, No. 8./ London.
- Vambéry, Rustem. 1942. *Hungary: A Problem*. /Nation Pamphlet./ New York.
- . 1942. "Toward Peace on the Danube." *Nation*, 154. évf. 1942 október 3, 235-243. lapok.
- . 1943. "Danubian Peace." *Journal of Central European Affairs*, 3. évf. 1943 április, 38-51. lapok.
- Vernadsky, George. 1939. "European Trouble Zone." *Yale Review*, 29. évf. 1939 december, 248-272. lapok.
- Vlavianos, Basil J. 1943. "Greece in Postwar World." *New Europe*, 3. évf. 1943 október, 18-19. lapok.
- . "Anti-Balkan Ideals." 1944. *The National Herald*, 1944 április 13, II. 4. 1.

- Watkins, James T. 1943. "Regionalism for Postwar Reconstruction." *Social Forces*, 21. évf. 1943 május, 379-383. lapok.
- Wehberg, Hans. 1941. "Ideen und Projekte betreffend die Vereinigten Staaten von Europa in den letzten 100 Jahren." *Die Friedens Warte*, 41. évf. 49-51. lapok.
- Welles, Sumner. 1944. *The Time for Decision*. New York/London.
- Wheeler-Bennett, John W. 1932. *The Wreck of Reparations*. London.
- Whyte, Alexander F. 1942. "From Bohemian Forest to the Black Sea: A Peasant Programme." *Contemporary Review*, 162. évf. 1942 november, 257-264. lapok.
- Winant, Clinton D. 1943. "A Just European Order." *World Affairs*, 106. évf. 1943 december, 246-248. lapok.
- Wiskemann, Elizabeth. 1938. *Czechs and Germans*. London.

Yovanovic, Slobodan. 1942. "Coming Federation of South Eastern Europe." *Great Britain and the East*, 58. évf. 1942 január 24, 1.-11. lapok.

Zurcher, Arnold. 1944. "Shall Europe Federate?" *New Europe*, 4. évf. 1944 április-május, 5-11. lapok.

INDEX

A

Andrássy, Gyula, 25

B

Bach, Sándor, 6, 8, 9, 18
Badeni, Casimir, 9
Bakunin, Mikhail, 15
Balceanu, Ion, 16, 21
Balcescu, Nicolae, 15, 16, 18, 19, 20
Baranski, Leon, 36, 37, 38, 44
Bastide, J., 16
Batthyány, Kázmér, 18
Bauer, Otto, 12
Beck, Wladimir, Freiherr von, 12
Benes, Edvard, 7, 28, 39, 42, 44
Benes, Vojta, 39, 44
Boliac, I., 15, 18
Bossy, Raoul, 16, 20, 22
Bratianu, Dimitru, 15, 20, 21
Brestel, Rudolf, 8
Bullitt, William Ch., 41

C

Canini, Marc' Antonio, 21
Cavour, Camillo gróf, 21
Churchill, Winston, 40, 45
Ciolkosz, Adam, 35, 45
Cuza, román fejedelem, 20, 21, 22
Czartoryski, Adam, 14, 17

D

Danubian Club, 34, 35, 45
Deák, Ferenc, 8, 24, 45
Desprez, Hyppolite, 16
Dimitrov, Georgi, 43
Diószegi, István, 9
Draja, 40, 41
Dziewanowski, M.K., 14

E

Eisenmann, Louis, 10
Eötvös, József báró, 9, 24

F

Ferdinánd IV., magyar király, 6
Ferenc Ferdinánd, főherceg, 9
Ferenc József, császár, 6

G

Gáj, Ljudevit, 15
Galatis, N., 13
Garasanin, Ilja, 14, 25, 26
Gavrilovic, Stojan, 38
Gentz, Friedrich, 4
Ghica, Ion, 18, 19
Golescu, Alexandru, 16, 17, 20
Goluchowski, Agenor R., 8
Gombos, Gula, 22
Gross, Feliks, 31, 32, 37, 46

H

Halecki, Oskar, 5, 9, 28, 46
Halford, Sir G., 31
Hanc, Josef, 35, 46
Hantos, Elemér, 38, 46
Hegel, Georg W.F., 2
Heliad-Radulescu, S., 20
Hellersperg, osztrák katonabáró, 18
Henningsen, Ch., 19
Herder, Johann G. von, 2
Hitler, Adolf, 29, 41
Hodza, Milan, 18, 34, 47
Hohenwarth, Siegmund gróf, 9
Hoover, Herbert C., 41
Hurban, Josef M., 18

I

Ilinski, Skender, 16
Intermarium Club, 35

J

Jaksch, Wenzel, 12
Jancu, Avram, 18
Jászi, Oszkár, 2, 27
Jelacic de Buzim, Josef, 15
Jevtic, J., 28
Jovanovic, Vladimir, 26

K

Kanner, Heinrich, 29
Karageorgevics, A., szerb fejedelem, 13
Károly, román fejedelem, 26
Károlyi Mihály, 38
Károlyi, Ede, 24
Kautsky, Karl, 27
Kemény G. Gábor, 2, 23, 26
Klapka, György, 19, 20, 21, 22
Kollár, Jan, 18

Kosanovic, Sava N., 42
Kossuth Lajos, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24
Kozak, Jan, 39
Kühl, Joachim, 28

L

Laveleye, Émile de, 10

M

Malinin, S., 41
Maniu, Iuliu, 9
Manu, Alexandru, 16
Markovic, Svetozar, 26
Masaryk, Thomas G., 28, 48
Mátyás király, 3
Mayerhofer, osztrák katonabíró, 18
Mazzini, Giuseppe, 18, 19, 20, 21
Miklós I., orosz cár, 15
Mikolaczky, J., 38
Miletic, Svetozar, 26
Mill, John Stuart, 32
Monti, Alessandro, 16
Mühlstein, Anatol, 34

N

Nagy Imre, 1, 43
Napoléon III., francia császár, 21
Negri, Constantin, 21
Nemec, Antoni, 12
Nemzetközi Parasztunió, 37
Nikita, montenegrói fejedelem, 26

O

Obradovic, Dosjtije, 2
Obranovic, Milos, 21, 25, 26

P

Palacky, Frantisek, 6, 7, 8, 17
Palmerston, Henry T. lord, 22
Péterfi, Gábor, 29
Polányi, Károly, 27
Polit-Desancic, Mihailo, 24, 25, 26
Politis, Nikolaos, 40, 49
Popovici, Aurel, 10, 11, 49
Pragier, Adam, 37, 49
Proudhon, Pierre-Joseph, 26
Pulszky, Ferenc, 6, 17, 19

R

Radisics, Elemér, 2
Renner, Karl, 11, 12, 13
Rieger, F.L., 8, 17
Ristic, Jovan, 25, 26

Roucek, Joseph, 49

S

Saguna, Andrei, 15
Schlesinger, Rudolf, 3, 8, 24
Schlözer, Ludwig A. von, 2
Schmerling, Anton von, 8
Schuselka, Franz, 10
Schwarzenberg, Félix gróf, 6, 8
Seliger, Josef, 12
Sikorski, Wladislaw, 40, 41, 42, 49
Skerlec Miklós, 2
Slawinski, Zygmunt, 37, 49
Smolka, Franciszek, 6
Springer, Anton H., 10
Springer, Rudolf, alias Karl Renner, 11, 12
Stadion, Franz gróf, 6
Stratimirovic, szerb érsek, 14
Strossmayer, zágrábi püspök, 26
Stur, Ludovit, 18
Szabó Dezső, 29
Szarvady Frigyes, 17
Szemere Bertalan, 19
Szent István, 9, 16
Sztálin, J.V., 41, 42, 43

T

Taafe, Eduard gróf, 9
Taillandier, Saint-René, 10
Tardieu, André, 28, 29, 30, 39, 50
Tekelija, Sava, 14
Teleki László gróf, 16, 17, 18, 19, 21, 24
Thim, Joseph, 16, 24
Thun, Leo, 18
Tisza Kálmán, 24
Tito, Josip Broz, 41, 43
Titulescu, Nicolae, 28
Türr István, 21, 22

V

Vaida, A., 9
Vay, Z., 25
Victor Emmanuel, II., olasz király, 22
Vlaviános, Basil J., 40

W

Wells, Sumner, 38
Wesselényi Miklós, 5, 6, 15
Windischgrätz, Alfred C., herceg, 15
Wohlgemuth, katonabíró, 18

Z

Zamojski, F., 17